

Regionaal-historisch tijdschrift

Holland

23e jaargang
nummer 6
december 1991

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

J. E. A. Boomgaard, J. Brugman, J. W. J. Burgers, M. Carasso-Kok, P. G. M. Diebels, L. A. M. Giebels, P. C. Jansen, P. Knevel, R. W. G. Lombarts, J. Lucassen, J. C. M. Pennings, F. W. A. van Poppel, E. L. Wouthuysen.

Vaste medewerkers

H. J. Metselaars (archief- en boekennieuws), F. J. van Rooijen (boekennieuws), P. J. Woltering (archeologie).

Kopij voor *Holland* en *Hollandse Studiën* alsmede te bespreken publikaties te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*, mw. drs. J. C. M. Pennings, Algemeen Rijksarchief, Postbus 90520, 2509 LM 's-Gravenhage, telefoon 070-3814381.

De kopij moet worden ingediend conform de richtlijnen van de redactie. Deze zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris.

Opgave van publikaties op het gebied van de geschiedenis van Holland, die door hun wijze van uitgave gemakkelijk aan de aandacht ontsnappen, gaarne aan een van de vaste medewerkers voor de bibliografie: H. J. Metselaars, Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-319525, of F. J. van Rooijen, Rijksarchief in Zuid-Holland, Postbus 90520, 2509 LM 's-Gravenhage, telefoon 070-3814381.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: drs. F. J. M. Otten, p/a Rijksarchief in Zuid-Holland, Postbus 90520, 2509 LM 's-Gravenhage.

Ledenadministratie: M. G. Rotteveel, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-319525.

Contributie: f 45,- per jaar voor gewone leden (personen), f 50,- per jaar voor buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Haarlem. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.

Losse nummers: f 7,50, dubbele nummers f 15,-, vermeerderd met f 3,- administratiekosten voor een enkel nummer, f 5,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publikaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publikaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek *Verkrijgbaar via Holland* achterin het tijdschrift.

ISSN 0166-2511

© 1991 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Archeologische kroniek van Holland over 1990

De kroniek bestaat uit twee delen: I Noord-Holland en II Zuid-Holland. Beide zijn ingedeeld in drie rubrieken: Prehistorie, Romeinse Tijd en Middeleeuwen-en-later. Daarbinnen zijn de vindplaatsen alfabetisch geordend. Vindplaatsen die informatie uit meerdere perioden hebben opgeleverd worden gewoonlijk alleen onder de daarvoor het meest in aanmerking komende rubriek vermeld. Bij de berichten bevinden zich bijdragen van derden en onteningen aan bestaande literatuur. Ter onderscheiding is het volgende aangehouden. Bijdragen van derden zijn ondertekend; berichten met volledige literatuurroepgave zijn letterlijk overgenomen. De overige berichten zijn door de auteurs van de kroniek geschreven, waarbij die met bronvermelding zijn gebaseerd op mededelingen of op literatuur die in de literatuurlijst niet opnieuw wordt vermeld.

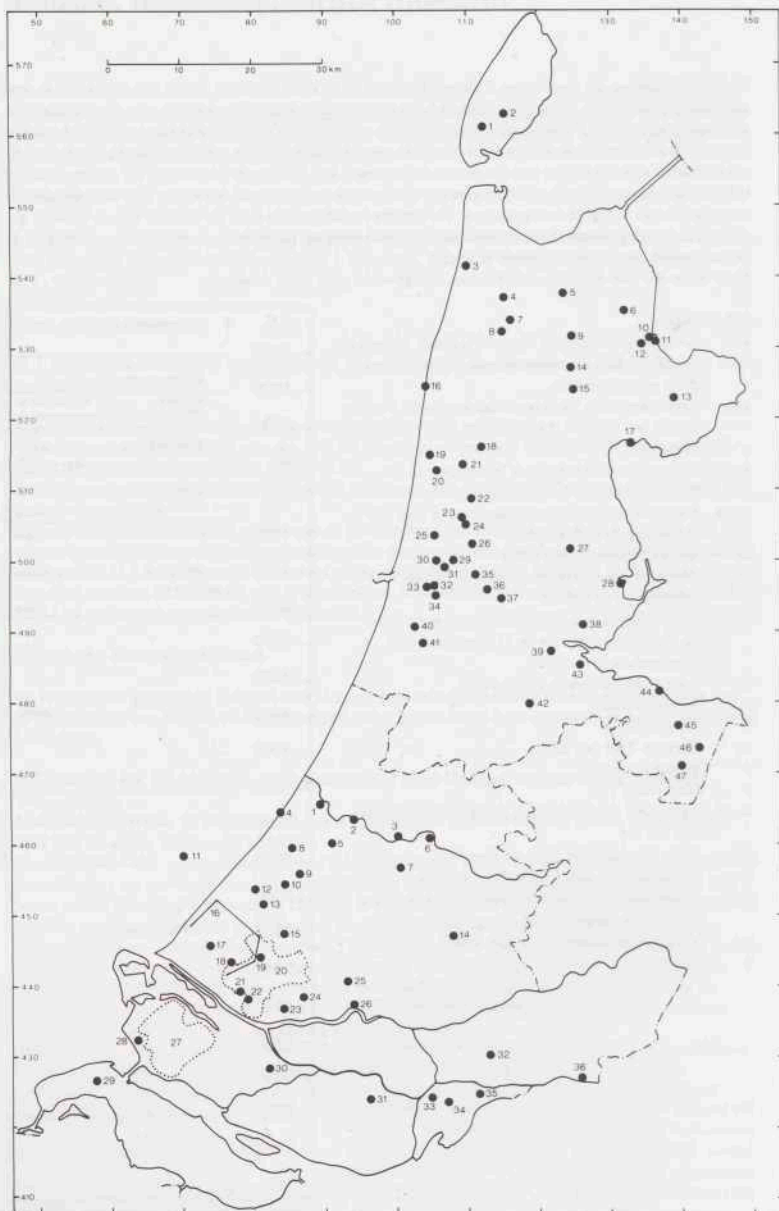
Naar allen die aan deze kroniek hebben meegewerkt gaat onze dank uit.

Afkortingen

ADN	Archeologisch Depot Noord-Holland, Haarlem
AIVU	Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam
AWN	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
B	Bronstijd
BAI	Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen
BOOR	Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam
BP	Before Present = voor 1950
IPL	Instituut voor Prehistorie van de Rijksuniversiteit te Leiden
IPP	Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae-en Proto-historie van de Universiteit van Amsterdam
LM	Late Middeleeuwen (1000-1500)
M	Mesolithicum
N	Neolithicum
NT	Nieuwe Tijd (na 1500)
P	Paleolithicum
R	Romeinse Tijd
RAAP	Regionaal Archeologisch Archiverings-Project van het IPP
RGD	Rijks Geologische Dienst, Haarlem
RMO	Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
VM	Vroege Middeleeuwen (voor 1000)
IJ	IJzertijd

De kroniek staat onder redactie van drs. P.J. Woltering, provinciaal archeoloog van Noord-Holland.
Adres: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kerstraat 1, 3811 CV Amersfoort, telefoon (033) 634233.

n.C.	↑	NIEUWE TIJD
1500	—	
		LATE MIDDELEEUVEN
1000	—	VROEGE MIDDELEEUVEN
		Karolingische tijd
		Merovingische tijd
500	—	ROMEINSE TIJD
		Laat Midden Vroeg
0	—	
		Laat
500	—	IJZERTIJD
		Midden Vroeg
1000	—	
		Laat
1500	—	BRONSTIJD
		Midden
2000	—	
		Vroeg
2500	—	
		Laat
3000	—	
3500	—	NEOLITHICUM
		Midden
4000	—	
		Vroeg
4500	—	
5000	—	
5500	—	
6000	—	
6500	—	MESOLITHICUM
7000	—	
7500	—	
8000	—	
8500	—	
9000	—	
10.000	—	PALEOLITHICUM
v.C.	↓	

Noord-Holland	pag.	Zuid-Holland	pag.		
Akersloot	22 (B, LM)	296	Alphen aan de Rijn	6 (R)	343
Alkmaar: centrum	18 (LM, NT)	312	Alphen aan de Rijn: Rijksweg 11	6 (R)	343
Amstelveen	42 (LM, NT)	313	Alphen aan de Rijn: De Schans	6 (R)	342
Amsterdam: centrum	39 (LM)	314	Binnenmaas	31 (R)	344
Amsterdam: Zunderdorp	38 (LM, NT)	314	Delft: ruïn Oude Delft 91-95	15 (LM)	350
Beverwijk: Hoflanderweg	30 (IJ)	296	Delft: Oude Delft 167	15 (LM)	351
Beverwijk: Polder Buitenlanden	31 (IJ/R)	307	Delft: Phoenixstraat 24	15 (LM)	352
Bloemendaal	40 (NT)	314	Dordrecht	33 (VM, LM)	353
Bussum	45 (NT)	315	Dordrecht: Dubbeldam	34 (LM)	353
Callantsoog: Grote Keten	3 (R, VM, NT)	307	Dordrecht: Sliedrechtse Biesbosch	35 (LM)	354
Diemen: Oud-Diemen	43 (LM)	315	Goedereede	29 (LM, NT)	355
Drechterland: Westwoud	13 (N)	296	Gorinchem	36 (NT)	356
Egmond: Egmond aan den Hoef	19 (NT)	317	Gouda	14 (LM, NT)	357
Egmond: Egmond-Binnen	20 (LM)	318	Graafstroom: Wijngaarden	32 (LM)	357
Haarlem	41 (LM, NT)	318	's-Gravenhage: ziekenhuis Bro-novo	12 (B, IJ)	329
Heemskerkerkerk	25 (VM, LM)	318	's-Gravenhage: Spui/Amster-damse Veerkade	12 (LM, NT)	357
Heemskerkerkerk en Beverwijk: Polder			Hazerswoude	7 (LM)	359
Wijkerbroek	29 (IJ/R)	308	Koudekerk aan de Rijn	3 (LM)	359
Heiloo	21 (VM, LM)	319	Leiden: Pottenbakkersgang	2 (LM, NT)	359
Hilversum	47 (M, N, B, IJ, LM)	296	Leiden: Stevenshofjespolder	2 (IJ, R)	330
Hoorn: centrum	17 (LM, NT)	319	Leidschendam: Rietvink	9 (R)	344
Laren: Westerheide	46 (N)	298	Midden-Delfland 1	20 (IJ, R, LM)	332
Medemblik: Ridderstraat	10 (IJ/R, VM, LM)	322	Midden-Delfland 2/4: Aalkeet-buitenpolder	22 (IJ)	334, 345
Medemblik: Oude Haven	10 (LM)	323	Midden-Delfland 3: Schipluiden 19 (R, LM)		344
Medemblik: Muijter	12 (LM)	323	Midden-Delfland 3: De Lier	18 (R, LM)	344
Medemblik: Oosterpoort	11 (NT)	325	Midden-Delfland 5: Maasland	21 (R, LM)	359
Monnickendam	28 (LM)	325	Monster-Gaag: Pijpleiding Gas-unie	16 (B, IJ, R, VM, LM)	336
Muiden: Muiderberg	44 (VM)	325	Naaldwijk: Tiendweg	17 (R)	347
Noord-Holland	(N, R, LM)	308	Naaldwijk: Kerkstraat	17 (VM, LM)	360
Opmeer: Hoogwoud	14 (N)	298	Noordzee (Scheveningse kust)	11 (M)	339
Opmeer: Spanbroek	15 (LM)	326	Rotterdam: Hillegersberg	25 (M, N)	339
Purmerend	27 (LM, NT)	326	Rotterdam: tracé Willemspoor-tunnel	26 (N, R, VM, LM, NT)	360
Schoorl: Hargen	16 (B, IJ)	300	Rijswijk: Huis te Blothinge	13 (LM)	363
Schagen: Hoep-Zuid	7 (LM)	326	Rijswijk: Torenstraat	13 (LM, NT)	363
Schagen: Muggenburg	8 (R)	308	Schiedam-Kethel: West-Abts-polder	24 (R)	348
Texel	1 (IJ, R, VM, LM)	309	Schipluiden: Woudsepolder	19 (LM)	363
Texel: Den Burg	2 (B, IJ)	300	Spijkenisse: Maaswijk	30 (LM)	363
Uitgeest	23 (LM, NT)	326	Spijkenisse: Molenwatering	30 (LM)	363
Uitgeest: Busch en Dam	26 (IJ/R)	310	Valkenburg	1 (R)	348
Uitgeest: Rijksweg 9	24 (IJ/R, LM)	327	Vlaardingen: Fonothek	23 (VM, LM)	364
Velsen	33 (NT)	327	Vlaardingen: Waaigat	23 (LM)	365
Velsen: Noord Spaarnammer Polder	32 (R)	311	Voorburg: Arentsburgh	10 (IJ, R)	349
Velsen: Velsbroekpolder	34 (B, IJ, LM)	302	Voorburg: Schoolstraat	10 (LM, NT)	365
Wieringermeer	9 (B)	305	Voorburg: Leeuwensteijn	10 (N)	340
Wieringermeer: Middenmeer	6 (N, B)	305	Voorschoten	5 (LM, NT)	365
Wieringermeer: Slootdorp	5 (N)	305	Voorne	27 (IJ, R, LM)	350
Zaandam	37 (LM, NT)	327	Wassenaar: Pluymestein	8 (IJ, R, VM)	340
Zaanstad: Assendelft	35 (LM, NT)	327	Wassenaar: Wassenaarse Slag	4 (R, NT)	350, 365
Zaanstad: Westzaan	36 (LM)	327	Westvoorne: Rockanje	28 (IJ, R)	341
Zijpe	4 (R)				

I Noord-Holland

Prehistorie

Akersloot (afb. 1) Kloostermoppen in de tuin van woonhuis Breedelaan 4 waren voor leden van de AWN-afdeling Zaanstreek en de Historische Vereniging Oud Akersloot aanleiding ter plaatse een onderzoek in te stellen. Dit bracht in eerste instantie de fundering van een 18e-eeuwse boerderij aan het licht, waarvan de onderste vlijlaag uit secundair gebruikte kloostermoppen bleek samengesteld.

Op een lager niveau werd een grijze cultuurlaag met aardewerk uit de Late Bronstijd aangetroffen. Deze vondst leidde tot verdere verkenningen in de tuin van Breedelaan 4, waar uiteindelijk 9 proefputten werden gegraven. Deze leverden opnieuw aardewerkscherven en ook wat bot op.

Het aardewerk omvat dubbelconische vormen die in het midden van de Late Bronstijd (ca 1000-900 v. Chr.; determinatie R. M. van Heeringen, roB) thuishoren. Voor zover determineerbaar bleek het – zeer verweerde – bot van rund afkomstig.

De vindplaats ligt op de westelijke strandwal van Akersloot. Het materiaal komt uit een naar het oosten hellende, door schoon stuifzand bedekte laag. Het hoogst waargenomen punt van deze laag ligt ca 0,6 m + NAP (ca 0,6 m onder het maaiveld), het laagste ligt iets boven NAP.

Bron: *Grondspoor* 99 (1991) 7-14 (C.J. van Roon)

Elders in Akersloot, tussen Koningsweg en Bosweg, werd door leden van AWN-afdeling Zaanstreek een onderzoek ingesteld op een kort tevoren geploegd weiland waar aan de oppervlakte Laat-Middeleeuws aardewerk (onder meer pingsdorp, paffrath, andenne, langerwehe, vroeg steengoed) was verzameld. Een van de hier aangelegde proefputten leverde aanwijzingen op voor de aanwezigheid van een tot in de 13e eeuw teruggaande woonplaats (kogelpotten, roodbakend aardewerk, vroeg steengoed).

Bron: *Grondspoor* 96 (1990) 10-12 (C.J. van Roon)

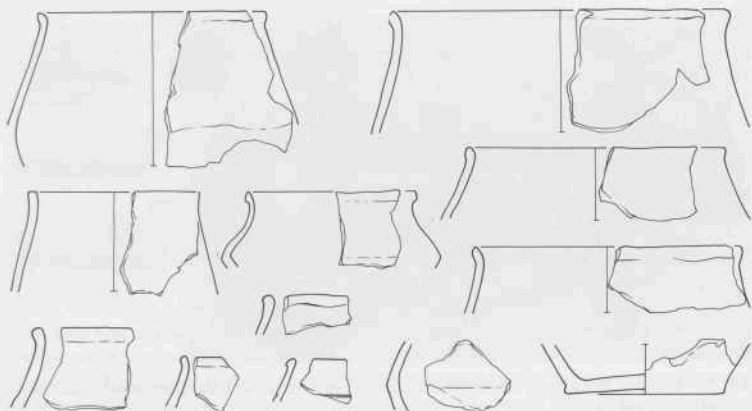
Beverwijk: Hoflanderweg In een rioolsleuf werd op ca 1,9 m onder het maaiveld een ca 20 cm dikke akkerlaag met eergetouwkrassen vastgesteld. Het is de IJzertijd-akker die in dit gebied herhaaldelijk en op meerdere plaatsen is aangetroffen.

Bron: *Jaarverslag AWN-werkgroep Beverwijk* 1990 (F.M. Wiegman)

Drechterland: Westwoud N.M. van Kampen meldde de vondst van aardewerkfragmenten (Late Bronstijd) en botten. Het materiaal kwam in 1988 te voorschijn toen een hoogte in het land werd geëgaliseerd. Op hetzelfde perceel is in 1988 door de roB een opgraving uitgevoerd (IJzereel/Buurman 1989).

Bron: *Jaarverslag Archeologisch Assistent Noord-Holland* 1990 (G.P. Alders)

Hilversum In 1990 is verder gewerkt aan het door de Stichting voor Sociaal-Ruimtelijk Wetenschappelijk Onderzoek gefinancierde project 'Archeologische en Cultuurhistorische inventarisatie van de Gooise Natuurgebieden' (Woltering 1989, 306; Jager/Woltering 1990, 323). Sinds mei 1990 is ondergetekende R. R. van Zweden als uitvoerder opgevolgd. In 1990 hebben twee archeologische onderzoeken plaatsgevonden, beide in de gemeente Hilversum.

Afb. 1. Akersloot. Aardewerk uit de Late Bronstijd. Schaal 1:4. Tekening KOB.

Aardjesberg (Westerheide). Zomer 1990 is gedurende 6 weken een 140 m lange en 1 m brede proefsleuf aangelegd in de boekweitakker op de Aardjesberg ten noorden van Hilversum. Op deze akker, de rijkste prehistorische vindplaats uit het Gooi, is in het verleden veel vuursteen en aardewerk gevonden. Hij maakt deel uit van het archeologische monument op de Westerheide. Doel van het onderzoek was informatie te verzamelen over de staat van het monument en de aard van de vindplaats.

Bij het onderzoek is de recente bouwvoor in vierkante metervakken droog gezeefd. De ondergrond is vervolgens geschaafd op zoek naar grondsporen. Tijdens het onderzoek zijn in totaal 4142 scherven en 486 vuurstenen artefacten, waaronder 444 afslagen, verzameld. Aan grondsporen zijn een verploegde grafheuvel uit de Midden-Bronstijd, paalkuilen en een Middeleeuwse akker gevonden.

De vindplaats is vanaf het Mesolithicum in gebruik geweest als vuursteenwin- en bewerkplaats. Vanaf het Laat-Neolithicum zijn er grafheuvels in de omgeving aangelegd. Verreweg de meeste scherfjes dateren uit de Urneveldenperiode. Ze zijn afkomstig uit nabijzettingen of urnengraven. Het grafveld lijkt af te breken in de Midden-IJzertijd. In de 12e-begin 13e eeuw na Chr. is er een nederzetting aangelegd, waarvan enkele paalsporen en een deel van een akker met ploegsporen zijn aangetroffen. Een podzol op deze Middeleeuwse akkerlaag wijst op een braakligging van enkele eeuwen na het verlaten van deze akker.

De conserveringstoestand van de grondsporen die niet door de Middeleeuwse akkerlaag zijn aangesneden is goed. De moderne akker werkt beschermend. Alleen fragmenteren de vele nog in de bouwvoor aanwezige scherven door het ploegen steeds meer.

Deze opgraving is uitgevoerd vanuit het Goois Museum en gedeeltelijk gefinancierd door de provincie Noord-Holland. Het Goois Natuurreservaat en de awn-afdeling Naerdincklant hebben met hun hulp dit onderzoek mogelijk gemaakt. De resultaten ervan zijn inmiddels gepubliceerd (Wimmers 1991).

Afb. 2. Opmeer: Hoogwoud. Graf met het skelet van een man van de Enkelgrafcultuur (Laat-Neolithicum). Foto rob.

Hoorneboeg. Op 3 oktober 1990 is, op instigatie van M. Addink-Samplonius (Goois Museum) en J.J. Butler (BAI), bij het uiteinde van het Tienhovens kanaal, ten zuidoosten van de Hoorneboeg, een vlak van 2 bij 2 meter aangelegd. Het onderzoek vond plaats op de door de vinder aangewezen vindplaats van een bronzen 'rituele' randbijl, op een ongeveer 50 cm hoog stuifzandruggetje dat ongeveer oost-west verloopt (Jager/Woltering 1990, 301). Onder het stuifzand bevond zich een podzol-B horizont, een rest van een aan de bovenzijde uitgelopen moderpodzol (Y30) in stuwwal materiaal. Deze bodemhorizont is een indicator voor een oud oppervlak.

Er werden geen grondsporen waargenomen. Wel is in de podzol-B horizont een scherf gevonden van een zogenaamde Potbeker uit de overgang van het Neolithicum naar de Bronstijd. Deze zal in de collectie van het Goois Museum worden opgenomen.

Het onderzoek heeft geen nieuwe informatie over de merkwaardige 'rituele' randbijl opgeleverd. Overigens schijnt een dergelijke randbijl, die wel wat kleiner was (23 cm lang tegen 28,3 cm voor de Hilversumse bijl), in de vorige eeuw gevonden te zijn bij een aantal grafheuvels bij de Lage Vuursche (Bakker 1976).

Staring Centrum, Wageningen

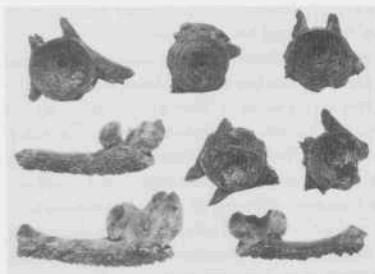
W.H. Wimmers

Laren: Westerheide B. Walet vond in het oostelijk deel van deze heide een Laat-Neolithische vuurstenen spits.

Bron: *Jaarverslag AWN-afdeling Naerdincklant* 1990, 15 (B. Walet)

Opmeer: Hoogwoud (afb. 2 en 3) In 1989 werd een verkennend onderzoek ingesteld op 13 Laat-Neolithische vindplaatsen in ruilverkavelingsgebied De Gouw (zie Jager/Woltering 1990, 296-298). Naar aanleiding van de tijdens deze onderzoeken verkregen inzichten is, in overleg met de ruilverkavelingscommissie, besloten de nederzetting van de Enkelgrafcultuur aan de Mienakker volledig op te graven. Doel was een gedetailleerd inzicht te verkrijgen in de aard en de ruimtelijke spreiding van de bewoningsactiviteiten.

Afb. 3. Opmeer: Hoogwoud. Wervels en kaakfragmenten van de kabeljauw. Het grootste kaakfragment is 5,4 cm lang. Foto ROB.

In 1989 was al vastgesteld dat in de nederzettingsslaag een stratigrafie van afwisselend schelpen- en humeuze lagen aanwezig was. Dit bood de mogelijkheid de site zo veel mogelijk stratigrafisch op te graven. Eveneens was in 1989 vastgesteld dat in de nederzettingsslaag een grote hoeveelheid materiaal (organisch en anorganisch) aanwezig was: zoveel vondsten dat het niet doenlijk zou zijn ze in drie dimensies vast te leggen. Gekozen is daarom de vondsten per laag te verzamelen, door het zeven van in vakken van 0,5×0,5 m uitgegraven grond.

Bij de paleobotanische analyse van in 1989 verzamelde monsters was al vast komen te staan dat de dichtheid aan zaden zeer gering was, terwijl bovendien de kwaliteit te wensen over liet. Om een betrouwbaar beeld van de vegetatie op en in de onmiddellijke omgeving van de site te krijgen, zouden dan talrijke volumieuze monsters nodig zijn. Dit leek praktisch niet uitvoerbaar. Daarom is al het verkoold (drijvende) plantaardige materiaal verzameld uit het water dat bij het zeven van de nederzettingsslaag in een put met overloop terecht kwam. Daarnaast is een aantal monsters genomen uit veelbelovend lijkende plaatsen, zoals tot in het grondwater reikende kuilen en depressies.

De nederzetting kan door de aanwezigheid van vooral All-Over-Corded aardewerk gedateerd worden in een late fase van de Enkelgrafcultuur (voorheen Standvoetbekercultuur). Andere versierde aardewerktypen komen nauwelijks voor en beperken zich tot de latere Standvoetbeker-typen. De bewoning kan worden gedateerd tussen 2600 en 2400 v. Chr.

De grondsporen bestaan vooral uit paalgaten, waarin soms nog resten van bekapte palen bewaard zijn gebleven, en uit kuilen die gevuld zijn met kleiig sediment of met nederzettingssafval. Uit de talrijke paalsporen konden met zekerheid twee huisplattegronden worden gereconstrueerd. Het gaat hierbij om zeer eenvoudige, min of meer tweeschepige bouwsels met grondoppervlakten van ca 20 en ca 35 m². Interessant aan beide plattegronden is de aanwezigheid van kleine paaltjes die geen dakdragende functie lijken te hebben gehad. Dit fenomeen is goed bekend van huizen van de oudere Vlaardingencultuur en is aangetroffen in de huisplattegronden van Haamstede De Brabers en Hekelingen en geeft een extra dimensie aan de al veronderstelde relaties tussen beide archeologische culturen.

Aan de westzijde van de nederzetting bleek zich een klein activiteitengebied te bevinden waar barnstenen kralen werden vervaardigd. Behalve het bewerkingsafval en gebroken half-fabrikaten is een aantal gedragen kralen teruggevonden.

In totaal zijn ca 16.000 botfragmenten geborgen. Hieronder bevinden zich vooral vogels (eend en wintertaling) en vissen (met name kabeljauw en schelvis). Verder zijn resten van jachtwild en runderen aanwezig. Zeker is nu wel dat dit kampement niet gedurende het hele

jaar is bewoond maar slechts in (het laatste deel van?) de winter, het voorjaar en de zomer. Mogelijk is de site gedurende die periode niet doorlopend bewoond geweest.

Een onverwachte vondst was de ontdekking van een graf met het skelet van een jonge man op het hoogste deel van de nederzetting. Het gaat hier om het tweede skelet van de Enkelgrafcultuur dat in het kustgebied is ontdekt. Het eerste werd in 1989 aangetroffen bij het onderzoek op De Veken bij Sijbekarspel, eveneens in het hoogste deel van een nederzetting. Opvallend aan het skelet van Mienakker is dat de onderbenen, de voeten en de rechterarm ontbreken. Van een scheenbeen werd slechts een klein door honden aangevreten fragment teruggevonden. Dergelijke vraatsporen zijn ook aangetroffen op de beide bovenbenen.

Naast een van de huizen werd in een kuil een grote hoeveelheid verkoold graan aangetroffen, bestaande uit naakte gerst met slechts enkele korrels emmentarwe. Stellig is dit het restant van een verbrande voorraad, afkomstig van een in de hoofd-nederzetting opgeslagen partij.

Het onderzoek is uitgevoerd door de roB (J.W.H. Hogestijn, G. van Haaff) en werd door de provincie Noord-Holland gesubsidieerd.

Bron: *Jaarverslag roB 1990* (J.W.H. Hogestijn)

Schoorl: Hargen Aan het Noordzeestrand bij Hargen kwamen na een stormperiode resten van prehistorische akkers aan het licht. Leden van awN-werkgroep Schagen stelden een onderzoek in en groeven enkele proefputjes in het strand bij de Harger strandovergang. In de blootgelegde akkers werden naast spitsporen ook ploegsporen waargenomen, die in één geval zeker van een keerploeg afkomstig zijn. De top van de omgekeerde zode was goed bewaard en bevatte klei en veen. Van de diverse grondlagen zijn monsters voor pollenanalyse genomen.

Uit de akkers kwam slechts weinig, sterk gefragmenteerd aardewerk. De oudste vondsten lijken uit de Late Bronstijd te dateren, de jongste uit de Late IJzertijd. De keerploegsporen konden niet met zekerheid worden gedateerd maar zouden, gezien de afwezigheid van latere vondsten, uit de Late IJzertijd kunnen dateren.

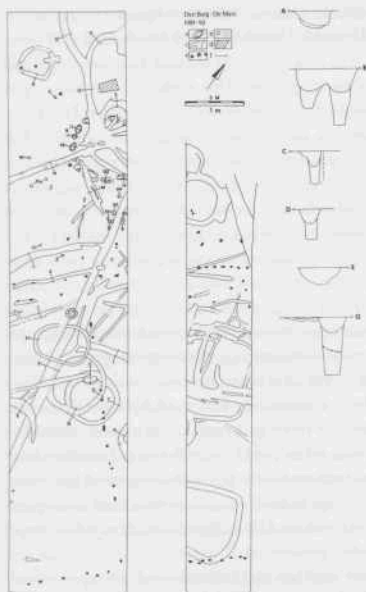
Bron: *Jaarverslag awN-werkgroep Schagen 1990* (F. Diederik)

Texel: Den Burg (afb. 4) In januari werd door ondergetekende, onder supervisie van de roB, een opgraving uitgevoerd in uitbreidingsplan De Mars, aan de noordoostrand van Den Burg. Aanleiding was de melding door G. van Noort uit Den Burg (in 1989) van de ontdekking van een vermeend urnenveld. Het onderzoek kon plaatsvinden door de medewerking van de gemeente Texel; er werd door een aantal vrijwilligers aan meegewerkt.

Het te onderzoeken terrein besloeg 2500 m² en sloot aan op een wegcunet, waarin G. P. Alders (provinciaal archeologisch assistent) en G. van Noort in 1989 al sporen van een greppelsysteem en kringgreppels optekenden. Deze greppels, met een homogene vulling van grijze akkergrond, dateren uit de IJzertijd, maar konden niet met een urnenveld worden geassocieerd.

Later werd door Van Noort en ondergetekende echter een kringgreppel in een bouwput aangetroffen met een geheel andere vulling (verspit podzolmateriaal) en een groot deel van een aardewerken pot. Een eventuele centrale bijzetting (indien ooit aanwezig geweest) zou door bouwactiviteiten opgeruimd kunnen zijn. Het leek daarom gewenst in de omgeving een nader onderzoek in te stellen.

Het streven was minstens 60% van het terrein op te graven, maar de barre weersomstan-

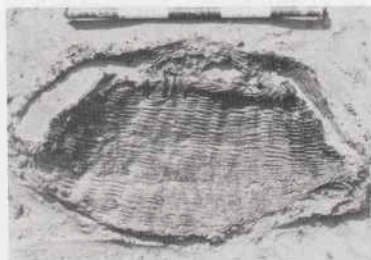
Afb. 4. Texel: Den Burg. Plattegrond van de in uitbreidingsplan De Mars opgegraven sporen (schaal 1:500) en enkele van de op de plattegrond aangeduide verticale doorsneden (schaal 1:100). Legenda: a. kuilen van een zogenaamde kuilenkrans (Midden-Late Bronstijd); b. prehistorische paalsporen; c. greppels (IJzertijd); d. recente verstoring; e. recente paalsporen. Tekening H. Peeters.

digheden maakten het slechts mogelijk 20% (500 m²) te onderzoeken. De werkput (50 × 10 m) liep parallel aan het wegcunet; het vlak werd direct onder de bouwvoor (40-50 cm onder het maaiveld) aangelegd. De aangetroffen sporen zijn uit drie perioden afkomstig: de Midden- of Late Bronstijd, het einde van de Midden-IJzertijd en recente tijd.

De recente sporen omvatten een ingraving, een veedrinkput en paalresten van een perceelsscheiding. De IJzertijdsporen bestaan uit een greppelsysteem en een aantal kringgreppels. De sporen uit de Bronstijd worden gevormd door een zogenaamde kuilenkrans. Daarnaast is een gering aantal paalgaten uit de Bronstijd of de IJzertijd opgegraven. Een prehistorisch loopvlak werd niet aangetroffen, zodat voor alle prehistorische sporen geldt dat ze oorspronkelijk dieper zijn geweest.

De kuilenkrans bestond uit een reeks ondiepe komvormige ingravingen, waarin geen vondsten werden aangetroffen. Net als elders op Texel zijn deze kuilen gepodzoleerd. In de monsters, genomen uit de zwarte kern van de kuilen, werden evenmin vondsten gedaan.

Deze structuur werd doorsneden door een greppelsysteem met een homogene vulling van grijze akkergrond. De greppels, met een variabele diepte (4-60 cm) en afgeronde doorsnede, bevatten in sommige gevallen zeer grote hoeveelheden aardewerk samen met fragmenten van granieten maalstenen, brokken keileem en erratica uit de keileem. Het aardewerk kan op basis van de magering (voornamelijk schelp- en aardewerkgruis) en vorm gerekend worden tot het Ruinen-Wommels III-type (determinatie P.J. Woltering, 1968), hetgeen een datering aan het einde van de Midden-IJzertijd aannemelijk maakt.

Afb. 5. Velsen: Velsbroekpolder. Mand uit de IJzertijd. De schaalstok is 50 cm lang. Foto IPP.

In het zuidelijke deel van de opgravingsput kwam een drietal, elkaar snijdende kringgreppels aan het licht. De vulling van deze greppels bestond eveneens uit homogene, grijze akkergrond. De meest zuidelijke greppel lijkt in direkt verband te staan met een zwarte rechthoekige verkleuring, waarin zich houtskoolpartikels en enkele zeer kleine stukjes gecalcineerd bot bevonden. Waarvoor deze rechthoekige structuur heeft gediend is vooralsnog onduidelijk. Opvallend was dat de greppel 1 meter diep was en vrijwel loodrecht naar beneden was gegraven. De oorspronkelijke diepte zal ca 1,30 m hebben bedragen. Uit het profiel kan worden opgemaakt dat de kringgreppels (evenals sommige sloten) tenminste éénmaal zijn opgeschoond. Op grond van het aardewerk (Ruinen-Wommels III) kunnen ook deze kringgreppels aan het eind van de Midden-IJzertijd worden gedateerd.

Uit de paalgaten kan geen duidelijke structuur worden gereconstrueerd. De sporen ten westen van de kuilenkrans zouden eventueel als de overblijfselen van een spieker kunnen worden beschouwd. Het vermoeden bestaat dat de paalsporen en de greppelsystemen niet in dezelfde periode zijn ontstaan: de vulling was duidelijk verschillend en de paalsporen leken sterker onderhevig te zijn geweest aan bodemprocessen dan de greppels. Bovendien werden drie paalkuilen pas zichtbaar onder een greppel; één ervan werd duidelijk door de greppel gesneden.

Het onderzoek heeft aangetoond dat in dit deel van De Mars geen urnenveld aanwezig is geweest. Geen van de gevonden sporen wijst in die richting. Hoe ze precies moeten worden geïnterpreteerd is niet altijd even duidelijk. Het greppelsysteem uit de IJzertijd zou met agrarische activiteiten in verband kunnen worden gebracht, maar het is onzeker of dit ook voor de diepe en smalle kringgreppels geldt.

Amsterdam

Hans Peeters

Velsen: Velsbroekpolder (afb. 5) De snel groeiende woonkern Velsbroek (gemeente Velsen) ligt op een zandrug die behoort tot de Oude Duinen (Jelgersma e.a. 1970). Boorcampagnes (Bosman 1985) en opgravingen op dit duin hebben aangetoond dat onder het recente polderlandschap een rijk cultuurlandschap schuilgaat: boerderijen en grafheuvels uit de Bronstijd (resp. Beemster/Brandt 1986; Therkorn 1987; Woltering 1979; Bosman/Soonius 1990), en een Laat-Neolithische grafheuvel waarvan het areaal tot in de Middeleeuwen voor rituele doeleinden is gebruikt (Therkorn/Van Londen 1990). De archeologische ontsluiting van de Velsbroekpolder maakt deel uit van een grootschalig IPP-onderzoek, waarin het Oer-IJ-estuarium en de relatie met het achterland centraal staan.

In mei en augustus 1990 is het IFF begonnen met een in dit landschapstype unieke opgraving. Het betreft een van de laatste omvangrijke terreinen die in de Velsbroek voor archeologisch onderzoek beschikbaar zijn: een ca 6 ha groot weilandencomplex aan de Hofgeesterweg, waar in de nabije toekomst sportvelden zullen worden aangelegd. Financiële steun werd verkregen van de provincie Noord-Holland, de gemeente Velsen en de firma Holleman & Zn; medewerking van de leden van AWN-werkgroepen Velsen en Haarlem. De opgraving aan de Hofgeesterweg zal tenminste twee zomercampagnes duren. Vooruitlopend op de uiteindelijke resultaten zullen hier alleen de voornaamste sporen en vondsten besproken worden. De genoemde dateringen zijn daarbij van voorlopige aard.

De grootte van terrein en het relatief ruime tijds kader maakten het mogelijk de tot dusver vaak voor noodopgravingen gehanteerde grenzen te overschrijden. Gekozen werd voor de aanleg van werkputten van 20 x 20 m, waarvan er acht gerealiseerd konden worden, naast enkele proefsleuven. Op deze manier kon in het horizontale vlak voor het eerst op relatief grootschalige wijze een indruk verkregen worden van het syn- en diachrone gebruik van het duin in de Middeleeuwen, de IJzertijd en de Bronstijd. Doorlopende profielen (90 m noord-zuid traject en 60 m oost-west traject) tot in de Calais IV-afzetting, die tussen 2 en 2,5 m onder het maaiveld ligt, gaven een goed inzicht in de genese van het landschap en in het antropogene element hierin.

De Middeleeuwen zijn, vlak onder een in de bouwvoor opgenomen Duinkerke III-afzetting, vertegenwoordigd door een dicht net van sloten en greppels met een overwegend noordwest-zuidoost richting. Sporadisch is andenne-, pingsdorp-, paffrath- en protosteengoedaardewerk aangetroffen. Ondubbelzinnige aanwijzingen voor inheems-Romeinse sporen ontbreken tot dusver.

Tot de latere fase van de IJzertijd kan vermoedelijk een meerfasen-perceleringssysteem van smalle greppels gerekend worden. Karakteristiek is de oost-west oriëntatie, die naarmate de sporen jonger worden met de klok meedraait. Tot dit niveau behoort ook een vijftal kuilen met (partiele) dierbegravingen, waarvan één op een heuveltje van plaggen. Incidenteel werden sporen van grondbewerking (eergetouw) aangetroffen. Deze sporen kwamen veelvuldig voor in het gehele onderliggende pakket van cultuurlagen, zowel in het stuifzand als in kleiige Duinkerke 0-afzetting. De Duinkerke 0-afzetting, die in deze streek vóór 2950 BP gedateerd kan worden, vertoont ter plaatse een venige/gyttja-achtige top.

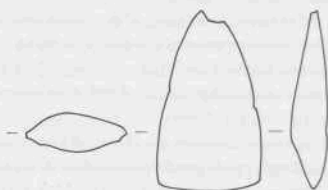
Vlak boven deze top, en derhalve vermoedelijk tot de Vroege IJzertijd te rekenen, kwam een west-oost georiënteerde plattgrond van een drieschepig woonstalhuis aan het licht. Opmerkelijk was het grote aantal goed geconserveerde resten van dragende palen en vlechtwandstaken. De huisplaats werd na niet al te lange tijd overploegd. Dit blijkt uit de overeenkomst in de richting van de eergetouwkrassen uit de bewoningsfase en die van vlak daarna. Dit verschijnsel wijst erop dat ook hier van een zogenaamde wandelende nederzetting sprake is.

In de nabijheid van het huis lagen twee kuilen met grof aardewerk, dat wellicht voor zoutwinning (briquetage) gediend heeft. In een andere kuil werden een soort houten emmer, twee gevlochten kransen en een gevlochten mandje dat aan palen was gebonden, aangetroffen. Een andere mand, met polychroom vlechtwerk (afb. 5), was in een greppel gedeponeerd.

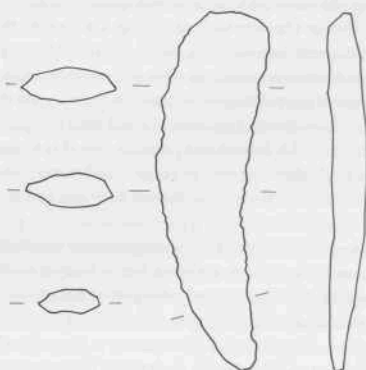
Het oudste tijdens dit onderzoek waargenomen cultuurniveau bevond zich onder de Duinkerke 0-afzettingen, in stuifzand onmiddellijk op de Calais IV-afzetting, die hier gedateerd wordt vóór 3750 BP. Dit cultuurniveau kan waarschijnlijk in de Vroege Bronstijd wor-

Afb. 6. Wieringermeer. Hak van elandgewei.
Lengte 16 cm. Foto ROB.

Afb. 7. Wieringermeer: Middenmeer. Stenen bijltje, Laat-Neolithicum. Lengte 6,3 cm. Foto en tekening ROB.

Afb. 8. Wieringermeer: Middenmeer. Vuurstenen sikkel, Midden-Late Bronstijd. Lengte 12,7 cm. Foto en tekening ROB.

den geplaatst. In de zuidoosthoek van het opgravingsterrein werd een duinkopje blootgelegd, dat omsloten was door een ringvormige sloot met aan de binnenzijde een rij paaltjes. Op het duinkopje is onder meer een groot aantal ronde kuilen aangetroffen. Tot zover enkele waarnemingen uit de eerste campagne aan de Hofgeesterweg.

IPP, Amsterdam

T.M. Perger, U. Hendrichs

Wieringermeer (afb. 6) W. Boekholt uit Hippolytushoef meldde de vondst van een hak van elandgewei. Het voorwerp werd al enkele tientallen jaren geleden gevonden door de vader van de melder, bij het diepspitten ergens in de Wieringermeer, op een niet meer te achterhalen lokatie. De hak heeft een sterk afgesleten snijvlak. In de steel is een gaatje geboord, dat recent aandoet, maar volgens de melder altijd al aanwezig was.

Het werktuig is volledig vergelijkbaar met een hak die in 1965 bij Hoogkarspel werd gevonden, tijdens opgravingen door het IPP (Bakker/Brandt 1966). Op grond hiervan zou een datering in de Midden- of Late Bronstijd kunnen worden aangenomen. Een vroegere, Laat-Neolithische datering mag echter niet worden uitgesloten.

Bron: T.Y. van der Walle-van der Woude, Westfries Museum, Hoorn

Wieringermeer: Middenmeer (afb. 7 en 8) Via M. Weel te Medemblik werden vondsten bekend die A.P.H. Bergmans uit Middenmeer reeds voor 1980 deed. Het betreft een vuurstenen sikkel en een stenen bijltje, gevonden bij de Kleine Tocht, en acht kubusstenen, gevonden bij de Medemblikkersluisweg. Datering: Laat-Neolithicum (bijltje en kubusstenen) en Midden-Late Bronstijd (sikkel).

Bron: *Jaarverslag Archeologisch Assistent Noord-Holland 1990* (G.P. Alders)

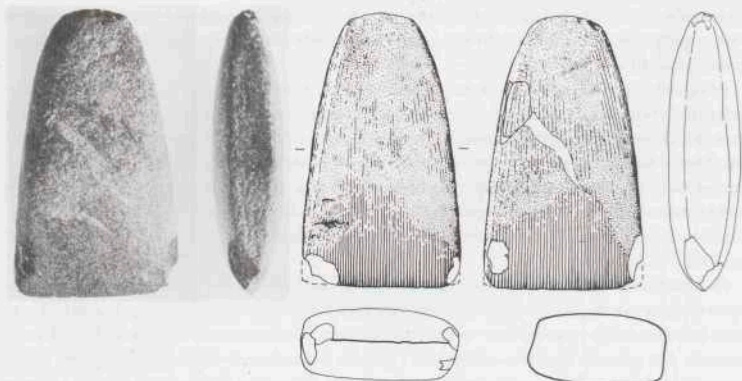
Wieringermeer: Slootdorp (afb. 9-11) Nabij Slootdorp (kavel B36) werd in het begin van 1990 door mevrouw W. Maris uit Slootdorp materiaal gevonden dat zonder enige moeite aan de Trechterbekercultuur kan worden toegeschreven. Een bezoek aan de vindplaats en de bestudering van een luchtfoto maakten duidelijk dat het om een nederzetting ging. Om de waarde van de site te bepalen werd besloten de omvang door middel van grondboringen vast te stellen en de kwaliteit door het graven van enkele proefgaten, waarbij de uitgegraven grond gezeefd zou worden.

Al bij het booronderzoek bleek dat de nederzetting door het jaarlijkse ploegen vrijwel volledig in de bouwvoor was opgenomen. Daarom werden delen van de bouwvoor met water gezeefd. Hoewel nogal gefragmenteerd bleken de archeologische resten van redelijke kwaliteit: botten konden nog worden gedetermineerd en aardewerkscherven waren niet zover kapotgeploegd en -gevroren dat typering onmogelijk was. Uit het bij deze verkenning verzamelde materiaal kan worden afgeleid dat hier sprake is van een jachtkampement van de Midden-Neolithische Trechterbekercultuur, dat gedateerd zou kunnen worden tussen 3200 en 2900 v. Chr.

De opbouw van de nederzetting blijkt overigens identiek aan die van de goed bekende nederzettingen van de jongere Enkelgrafcultuur: hij bestaat uit afwisselde lagen humeus materiaal (vermoedelijk opgebrachte en gecomposteerde plantenresten) en schelpgruis (vooral mossel). Dit gebruik is vermoedelijk een typische *wetland*-nederzettingstechnologie, het is namelijk ook bekend van nederzettingen van de oudere Swifterbantcultuur (diverse sites in Oostelijk Flevoland, en Bergschenhoek). Deze constatering levert indirect een argument in de discussie over enerzijds de relatie tussen de Swifterbant- en de Trechterbekercul-

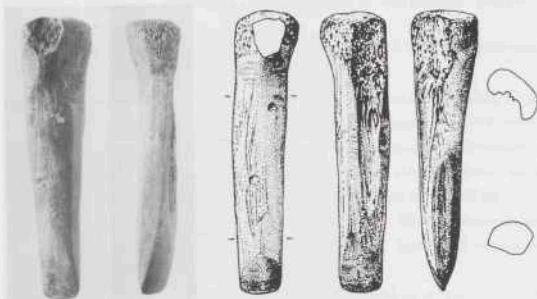

Afb. 9. Wieringermeer: Slootdorp. De woonplaats van de Trechterbekercultuur is op deze luchtfoto zichtbaar als een donker vlekje (pijl), temidden van oude geulsystemen. Foto Topografische Dienst, Emmen.

Afb. 10. Wieringermeer: Slootdorp. Stenen bijl, Midden-Neolithicum (Trechterbekercultuur) Lengte 9,7 cm. Foto rob; tekening H. Peeters.

Afb. 11. Wieringermeer: Slootdorp. Benen beitel, Midden-Neolithicum (Trechterbekercultuur). Lengte 10 cm. Foto ROB; tekening H. Peeters.

tuur, en anderzijds tussen de Trechterbeker- en de Enkelgrafcultuur. Verder moeten we bedenken dat in het IJssel-Vechtbekken slechts één nederzetting van de Vlaardingengroep bekend is tegen zeker tien van de Trechterbekercultuur.

Door de mate waarin de vindplaats al door antropogene activiteiten is verstoord, is het niet zinvol deze voor wettelijke bescherming voor te dragen. Wel is het van groot belang dat er op korte termijn een nader onderzoek wordt uitgevoerd, omdat gevreesd moet worden dat na nog een paar maal ploegen de nu nog aanwezige botten en scherven tot onherkenbare brokjes zullen zijn verpulverd.

Het onderzoek werd uitgevoerd door de ROB (J.W.H. Hogestijn, S.W. Jager, G. van Haaff, E.E.P. Bulten).

Bron: *Jaarverslag* ROB 1990 (J.W.H. Hogestijn, S.W. Jager)

Romeinse Tijd

Beverwijk: Polder Buitenlanden In de wand van een nieuw gegraven sloot, langs de oostkant van de Sint Aagteveld, werd door leden van awn-afdeling Zaanstreek een woonlaag met aardewerk uit de Late IJzertijd-Romeinse Tijd ontdekt. De laag was ca 20 cm dik en bevond zich op 60 cm onder het maaiveld. Paalsporen en paalresten (waaronder een paalstomp met pen- en gatverbinding) bevestigden dat het hier om een woonplaats gaat.

Bron: *Grondspoor* 98, 1991, p. 6 (E.J. Helderman)

Callantsoog: Grote Keeten Bij drainagewerken in het noorden van de Zandpolder werd in een ongeveer 1 m onder het maaiveld gelegen schelpenbank een Romeinse munt gevonden. Het gaat om een sterk gecorrodeerde as van hoogstwaarschijnlijk Augustus. De vondst was voor awn-afdeling Schagen aanleiding om samen met leden van de Historische Vereniging Callantsoog in dit gebied een booronderzoek en veldkarteringen uit te voeren. Het booronderzoek toonde restanten aan van een vrijwel geheel verspoeld oppervlak. De veldkartering leverde in 1990 slechts 18e-eeuws en jonger materiaal op. Voortzetting in het voor-

jaar van 1991 bracht naast Vroeg-Middeleeuws ook een enkel fragment inheems-Romeins aardewerk aan het licht.

Bron: *Jaarverslag Awn-werkgroep Schagen* 1990 (F. Diederik)

Heemskerck en Beverwijk: Polder Wijkerbroek In deze polder, waardoor een snelweg (Rijksweg 22) naar de nieuwe Wijkertunnel (in aanbouw) wordt aangelegd, werden door leden van Awn-werkgroep Beverwijk herhaaldelijk verkenningen verricht. Dit onderzoek resulteerde in een groot aantal vindplaatsen met materiaal uit de Late IJzertijd-Romeinse Tijd. Tot de vondsten behoort de hals van een kruik van geïmporteerd Romeins aardewerk (type Niederbieber 72, eind 2e-eerste helft 3e eeuw; determinatie A.V.A.J. Bosman, IFF).

Bron: *Jaarverslag Awn-werkgroep Beverwijk* 1990 (F.M. Wiegman)

Noord-Holland De veldverkenningen in het kader van het opstellen van een archeologische meldingskaart werden ook dit jaar voortgezet (zie Jager/Woltering 1990). Op tal van plaatsen zijn door provinciaal archeologisch assistent G.P. Alders en S.W. Jager waarnemingen verricht. Dit geschiedde door middel van boringen, in een enkel geval aangevuld met het graven van proefputjes. Op verschillende plaatsen leidde dit tot de ontdekking van oude cultuurlagen. Zo werden in de polders E en KP (gem. Zijpe) overslibde nederzettingen uit de Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen vastgesteld, in de Anna Paulownapolder Laat-Middeleeuwse woonplaatsen (in de vorm van vermoedelijk deels geërodeerde en verploegde veenterpjes) en een begraafplaats uit die tijd, in de Groetpolder Laat-Neolithische woonlagen, bij Wognum een Laat-Neolithische of Vroege Bronstijd-nederzetting en in de omgeving van Akersloot woonplaatsen uit de Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen. Al naar gelang de gaafheid en de conserveringstoestand zijn deze terreinen gerubriceerd als te beschermen gebied, meldingsgebied of attentiegebied.

Van deze vindplaatsen en al bekende terreinen van oudheidkundige betekenis zijn allerlei gegevens (coördinaten, datering, omvang en diepteligging van de archeologische sporen) geregistreerd. Op deze wijze is een corpus van archeologisch waardevolle terreinen tot stand gekomen dat ruim 900 lokaties omvat. Hiermee is de basis gelegd voor een meldingskaart 'nieuwe stijl' voor de provincie Noord-Holland.

Bron: *Jaarverslag ROV* 1990 (S.W. Jager)

Schagen: Muggenburg (afb. 12) De opgraving waarmee de Awn-werkgroep Schagen in 1989 was begonnen in uitbreidingsplan Muggenburg (zie Jager/Woltering 1990, 307-308) werd in juli 1990 vervolgd in de vorm van een Awn-werkkamp. In twaalf dagen is een terrein van 0,35 ha opgegraven, met bewoningssporen die zeer waarschijnlijk uit het begin van de 4e eeuw dateren. De voornaamste zijn een huisplattegrond en 66 kuilen. De noordoost-zuidwest gerichte boerderij werd herkend aan een 12 cm dikke kleivloer en een aantal paalsporen. Het bouwwerk had afmetingen van 17 x 5 m en is later verlengd tot ca 24 m. De ingangen waren gemarkeerd door een compleet, opgevouwen paardenbeen en een kleine muntschat in de zuidoostelijke zijwand, en door een voor driekwart complete Romeinse import-kom in de noordwestelijke zijwand. Een hondebegraving markeerde een ingang in de noordoostelijke kopse kant van het huis.

Het meest opvallende verschijnsel in dit huisdeel was een grote haard van gebakken klei. Deze mag op grond van houtskool en bronsdruppels rondom geïnterpreteerd worden als een haard van een werkplaats. Het woongedeelte van het huis lag in het tegenoverliggende einde,

Afb. 12. Schagen: Muggenburg. De bovenste laag van een kuil met aardewerk uit de Romeinse Tijd. De schaalstok is 50 cm lang. Foto IPP.

de hier gelegen haard bestond uit klei en scherven.

De kuilen hadden een gevarieerde inhoud: sommige waren leeg, andere bevatten zeer specifieke botelementen, houten voorwerpen en complete potten (afb. 12). Het onderzoek aan deze kuilen is van groot belang geweest voor het testen van hypothesen die gebaseerd zijn op de analyse van gegevens uit een eerdere opgraving (met vroegere sporen), ca 400 m ten noordoosten van de hier besproken nederzetting (Therkorn 1984). Het graven van groepen van kuilen is onder meer in verband gebracht met seizoensritten (drie kuilen per jaar), maar ook met andere gewoonten. De resultaten van deze opgraving ondersteunen de voornaamste hypothesen over de rituele aard van het graven van kuilen. Volgende jaar zal verder onderzoek in het gebied plaatsvinden.

Veel dank gaat uit naar de AWN en vooral naar de deelnemers aan de opgraving. Financiële steun is verleend door de provincie Noord-Holland.

IPP, Amsterdam

L. L. Therkorn

Texel In het kader van de in 1989 afgesloten veldkartering op Texel werden 598 boringen gezet: voornamelijk in tijdens de veldkartering gelokaliseerde vermoedelijke nederzettingsterreinen (vondstconcentraties) en incidenteel ook daarbuiten. Over de resultaten van dit booronderzoek is in de vorige Kroniek (Jager/Woltering 1990, 308-311) bericht.

Tijdens de uitwerking van de boorgegevens bleek het noodzakelijk op een aantal plekken opnieuw te boren. Aanleiding was in de meeste gevallen de nog niet geheel duidelijke geologische positie van de eerder aangeboorde bewoningssporen. Eén vindplaats bleek tijdens eerdere boorcampagnes bij vergissing overgeslagen. Er werden 96 boringen gezet. Het onderzoek concentreerde zich op vindplaatsen in twee gebieden: 1. de omgeving van De Westen en het Holocene gebied ten noordwesten van Den Burg en 2. het Holocene gebied tussen Den Hoorn en Noordhaffel.

ad. 1. De vraagstelling in dit gebied had primair betrekking op de positie van de daar plaatselijk aangeboorde, uit IJzertijd, Romeinse Tijd, Vroege en Late Middeleeuwen daterende antropogene lagen ten opzichte van de daar eveneens plaatselijk waargenomen mariene afzettingen en lagen stuif- of duinzand.

Uit het onderzoek werd onder meer duidelijk dat de zee in dit gebied al tijdens de Midden-IJzertijd vrijwel tot aan de noordwestrand van het nu nog dagzomende Pleistocene dekzand

reikte. Op twee lokaties bleek zich onder een woonlaag een mariene afzetting te bevinden: op veldkarteringsvindplaatsen 7-2 (coörd. 111.65/562.55) en 6-46 (coörd. 133.78/564.68).

Vindplaats 7-2 heeft oppervlaktevondsten opgeleverd die niet nauwkeuriger dan in de Midden- of Late IJzertijd kunnen worden gedateerd. Het materiaal (aardewerk) moet zijn opgeploegd uit een maximaal nog 0,5 m dikke woonlaag, die op een afzetting van mariene klei ligt. Deze afzetting reikt tot minstens 1,5 m onder het maaiveld; het onderliggende dekzand werd niet aangeboord. De ongestoorde bovenkant van het kleipakket ligt rond NAP. De woonlaag is plaatselijk overstoven.

Op vindplaats 6-46 werd aan het oppervlak aardewerk uit de Romeinse Tijd verzameld. Dit moet afkomstig zijn uit een nog 0,6 m dikke woonlaag. Deze ligt plaatselijk op het dekzand, plaatselijk op een zandige mariene afzetting die tot meer dan 1,5 m onder het maaiveld reikt. De ongestoorde bovenkant van het mariene zand ligt op ca 0,5 m - NAP.

De bovenkant van de mariene afzettingen ligt te hoog voor Duinkerke 0-afzettingen. De hoogteligging komt overeen met het opslibningsniveau dat voor Duinkerke I-afzettingen mag worden aangenomen. Uit de stratigrafische relatie met de uit de Late IJzertijd en Romeinse Tijd daterende woonlagen kan worden afgeleid dat hier inderdaad van Duinkerke I-afzettingen sprake is. Op Texel waren deze tot nu toe nauwelijks met zekerheid aangetoond. Uit de positie van de woonplaatsen blijkt tevens dat de Duinkerke I-afzettingen aan de noordwestkant van het Pleistocene gebied zich rond het begin van de Late IJzertijd tot een kwelder hadden ontwikkeld en dat deze - in ieder geval in een aan het Pleistoceen grenzende zone - voor bewoning geschikt was.

ad. 2. Bij het onderzoek in het gebied tussen Den Hoorn en Noordhaffel was de aandacht gericht op veldkarteringsvindplaatsen 12-3, 12-10, 12-13/16 en 12-18, alle gelegen binnen kilometer-coördinaatvak 113/560. De oppervlaktevondsten van deze woonplaatsen dateren uit de Late IJzertijd of de Vroeg-Romeinse Tijd; in twee gevallen is bovendien aardewerk uit de Midden-IJzertijd aanwezig.

De woonplaatsen liggen op een met marien sediment bedekte dekzandrug, die de keilemheuveld van Den Hoorn verbindt met het centrale keilemgebied van Noord- en Zuidhaffel en de Hoge Berg. De zandrug komt op de meeste plaatsen niet veel hoger dan 0,5 m - NAP. De vindplaatsen vormen hierop een uitzondering. Voor de ruilverkaveling werd uitgevoerd lag het oppervlak er tussen ca 0,4 en 1,1 m + NAP. Ook nu nog steken deze plekken boven het omringende, iets boven NAP gelegen gebied uit.

Uit dit onderzoek bleek dat op alle vindplaatsen sprake is van een dekzandkop die tijdens de bewoning met klei en zand is opgehoogd: naar verondersteld kan worden als reactie op in de loop van de Late IJzertijd of de Vroeg-Romeinse Tijd toegenomen grondwateroverlast. De woonplaatsen hebben zich tot kleine terpjes ontwikkeld en zijn toen ze van het hoger gelegen achterland geïsoleerd raakten verlaten.

Het onderzoek is uitgevoerd door de ROB (G.P. Alders, S.W. Jager).

Bron: *Jaarverslag ROB 1990* (P.J. Woltering)

Uitgeest: Busch en Dam Leden van AWN-afdeling Zaanstreek deden onderzoek bij de verbreding van de provinciale weg tussen Uitgeest en Krommenie en na de aanleg van een nieuwe berm-sloot langs de noordzijde van deze weg. Nadat in het slootprofiel een nieuwe, door aardewerkvondsten in Late IJzertijd-Romeinse Tijd gedateerde woonplaats was vastgesteld werden in de door zandstorting bedreigde strook tussen provinciale weg en sloot enkele proefputten gegraven.

Afb. 13. Velsen; Noord Spaarndammer polder. De Vroeg-Romeinse boothuizen in Noordwest-Europa: 1, 2 en 3 Velsen; 4. Haltern-Hofestatt (BRD). De afstand tot het water (de arcering links) is schematisch aangeduid. Schaal 1:1000. Tekening IPP.

Afb. 14. Velsen; Noord Spaarndammer polder. Dakpanstempel (CGPF) van de Nedergermaanse vloot. Schaal 1:2. Foto IPP.

Afb. 15. Velsen; Noord Spaarndammer polder. Fibula van Domburg-type, eind 6e eeuw. Schaal 1:2. Foto IPP.

Op ca 0,4 m onder het maaiveld werd – onder een kleilaag – een dunne humeuze laag vastgesteld met daaronder een zandige, schervenrijke (akker?)laag. Een afvalkuil hieronder bevatte aardewerk (onder meer streefband), bot van schaap/geit en rund en een aangepunt paaltje.

Bron: *Grondspoor* 98, 1991, 8-9 (E.J. Helderman)

Velsen; Noord Spaarndammer polder (afb. 13-15) De opgravingen naar het Vroeg-Romeinse castellum Velsen 1 (16-28 na Chr.) zijn in 1990 voortgezet en voorlopig afgesloten. Het onderzoek heeft diverse hiaten in de kennis omtrent de verdedigingswerken van het in 1989 ontdekte Fort 2 (bijvoorbeeld poorten en torens) aangevuld (zie Morel/Bosman 1990).

Een verrassing was de vondst van een dubbel scheepshuis (afb. 13, plattegrond 3). Dit meet 40×100 Romeinse voet, wat inhoudt dat de breedte twee scheepshellingen van ieder

20 voet bedraagt. De opzet van dit dubbele scheepshuis is vergelijkbaar met die van twee eerder aangetroffen, enkele scheepshuizen (afb. 13, plattegronden 1 en 2; vergelijk ook Morel 1980, 244 en afb. 13 op p. 252-253).

Samen met het grote scheepshuis dat in het castellum van Haltern-Hofstatt (BRD) werd opgegraven (afb. 13, plattegrond 4) vormen de drie scheepshuizen uit castellum Velsen 1 de enige tot nu toe bekende uit het hele Romeinse imperium.

De mobiele vondsten stemmen in grote mate overeen met het materiaal uit eerdere campagnes. Hierdoor is het moeilijk een chronologisch onderscheid te maken tussen vondsten uit de tijd dat dit deel van het gebied nog als werkterrein bij Fort 1 fungeerde, en materiaal uit de periode van de uitbreiding van Fort 1 met Fort 2 (28 na Chr.) De enige drie van vóór het begin van de jaartelling daterende zogenaamde Nemausus-munten (geslagen te Nîmes) komen van het terrein van Fort 2 en niet uit Fort 1.

Een zeer belangrijke vondst was een als waterput hergebruikte wijnton, waarop tot driemaal toe een alfabet is ingekrast: vrijwel zeker gaat het hier om het oudste in Nederland gevonden alfabet.

Twee vondsten uit de laatste onderzoekcampagnes zijn van een duidelijk afwijkend karakter. De eerste is een dakpanstempel (CGPF) van de Nedergermaanse vloot (afb. 14). Dit soort stempels wordt in de tweede helft van de 2e en het begin van de 3e eeuw gedateerd (Beunder 1987, type 4). Het type komt alleen voor op bolle dakpannen en niet op de tegelvormige: dit is ook in Velsen het geval. Het Velsense stempel is het eerste vlootstempel dat ten noorden van de Rijn werd gevonden.

Een tweede, wat datering betreft afwijkende vondst is een fibula van het Domburg-type (afb. 15), die uit het einde van de 6e eeuw dateert. Tot op heden is dit de enige vondst uit de Merovingische Periode van het castellum-terrein. Het is mogelijk dat de fibula iets te maken heeft met de kleiwinningsactiviteiten waarvan op het opgegraven terrein (en in de ruime omgeving ervan) sporen zijn gevonden. Deze kleiwinning dateert, blijkens het ermee geassocieerde aardewerk, echter vooral uit de 10e-13e eeuw.

IPP, Amsterdam

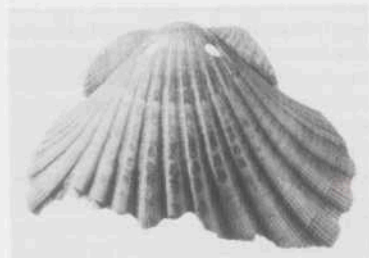
J.-M.A.W. Morel en A.V.A.J. Bosman

Zijpe AWN-werkgroep Schagen vervolgde haar onderzoek op een in 1986 en 1987 al ten dele verkende inheems-Romeinse woonplaats (zie Woltering 1987, 300; 1988, 296). Opnieuw werden delen van de hier al vastgestelde zuidoost-noordwest gerichte behuizing aangetroffen. Bij benadering kon nu de lengte worden vastgesteld: ca 18 m. Tot de vondsten behoort een halffabrikaat van een houten lepel. Het aardewerk (inheems en import) suggereert een datering in de 2e eeuw. Onder het vloerniveau werden greppels uit een oudere fase waargenomen.

Bron: *Jaarverslag Archeologische Werkgroep Schagen 1990* (F. Diederik)

Middeleeuwen en later

Alkmaar: centrum (afb. 16) Na de sloop van enkele panden op de hoek van Breedstraat en Pastoorsteeg kon, voorafgaand aan nieuwbouw voor de RABO-bank, een onderzoek worden ingesteld. Het terrein ligt direct achter de bestaande bebouwing van de bank aan de Langestraat en maakte mogelijk deel uit van de 'handelsterp' uit de 12e-13e eeuw waaruit dit stuk Alkmaar ontstond.

Afb. 16. Alkmaar: centrum. Jacobsschelp, een pelgrimsinsigne uit Santiago de Compostela. De schelp is 9,4 cm breed. Foto rob.

Tijdens het onderzoek is veel aandacht besteed aan de opbouw en datering van de ophogingslagen. Hiertoe werd een bijna twintig meter lang, min of meer noord-zuid lopend profiel getekend, dwars op Langestraat en Breedstraat. Daarbij bleek dat de zandige ondergrond (ca 1,40 m + NAP) sterk watervoerend was, zodat uit veiligheidsoverwegingen niet dieper kon worden gegraven dan de top van de enkele centimeters dikke kleilaag die op het zand lag.

Op deze kleilaag bevond zich een pakket met veel plaggen, te dateren omstreeks 1200, waarvan de bovenkant reikte tot ca 0,60 m - NAP. Hierin werd onder andere een Jacobsschelp (*Pecten maximus*) met twee doorboringen gevonden: een vroeg pelgrimsinsigne uit Santiago de Compostela in Noord-Spanje (zie Van Heeringen/Koldewey/Gaalman 1987, 59).

Op de plaggenlaag lagen verschillende ophogingen uit de 13e en 14e eeuw, reikend tot ca 0,50 m + NAP. De grond daarboven (bijna 1 meter) was helaas tijdens de sloopwerkzaamheden zodanig omgewoeld, dat daarin vrijwel geen sporen meer aanwezig waren. In de ophogingen bevonden zich kuilen, greppels, palen en tonwaterputten, daterend vanaf de eerste helft van de 13e eeuw tot in de 15e eeuw. Uit de periode daarna, tot in de 19e eeuw, restten vijf beerputten, zes waterputten, een waterkelder en een gewone kelder.

De putten, kuilen en greppels leverden een aantal gesloten vondstgroepen op met vele voorwerpen die een bijdrage kunnen leveren aan de kennis van de materiële cultuur te Alkmaar. De vondsten varieerden van afval van ambachtelijke werkzaamheden als lederbewerking (onder andere zwaardscheden) tot het huisvuil van de stedelijke elite die in de woonhuizen aan de Langestraat woonde (onder meer Venetiaans glas en een fijngesneden houten beeldje).

Het onderzoek stond onder supervisie van plaatsvervangend provinciaal archeoloog S.W. Jager (rob). De dagelijkse leiding berustte bij ondergetekenden. Veel hulp werd ondervonden van de leden van de Stichting Behoud Alkmaarse Bodemvondsten en de AWN (werkgroepen Alkmaar en Heiloo). Subsidie werd verleend door de rob, de provincie Noord-Holland en de RABO-bank Alkmaar.

ADN, Haarlem

G.P. Alders

AWN

G.M. van der Pol en T.Y. van de Walle-van der Woude

Amstelveen Na de sloop van bebouwing op het perceel Dorpsstraat 54 werd hier door leden van de AWN-afdeling Amsterdam en de Vereniging Historisch Amstelveen een opgraving uitgevoerd. Het terrein, dat in de oude dorpskern van Amstelveen ligt, werd door middel van twee sleuven onderzocht. Deze reikten tot op het vaste veen, dat hier op een diepte van

ca 1,6 m onder het maaiveld begint. Op het veen werd een woonlaag vastgesteld, die op grond van aardewerkvondsten (steengoed, kogelpot) rond 1400 gedateerd kan worden. Bakstenen en horizontaal liggende planken zouden afkomstig kunnen zijn van een behuizing, maar door de schaarste aan gegevens was geen plattegrond (of een gedeelte daarvan) herkenbaar. Andere vondsten uit deze laag zijn: leer, bot, ijzeren spijkers en een maalsteenfragment.

Op het Laat-Middeleeuwse niveau bevindt zich een ophogingspakket, waarin voornamelijk 17e-18e-eeuwse structuren (twee beerputten, funderingsresten) en materiaal werd aangetroffen. Tot de vondsten uit deze periode behoren: aardewerk, leer (onder meer complete schoenen), bewerkt hout en glas.

Bron: *Het Profiel*, dec. 1990, 7; maart 1991, 8-11 (C. Bakker)

Amsterdam: centrum Tijdens de verbouwing van het oude stadhuis (het voormalige Prinsenhof) tot hotel zijn in mei en juni 1990 opgravingen verricht door de Afdeling Archeologie/Stedelijk Beheer Amsterdam.

Dit gebied bleek in één keer met een zodenpakket van 1,6 m dik te zijn opgehoogd. Schervenmateriaal, verzameld in deze ophoging, toonde aan dat dit in de periode 1380-1390 moet zijn gebeurd. De ongeroerde grond, het Hollandveen, bevond zich op 2,1 m - NAP. Op deze ophogingen werden op twee plaatsen roosterfunderingen, gesitueerd in de lengterichting langs de Oudezijds Achterburgwal, onderzocht. Zij bleken tot twee gebouwencomplexen behoord te hebben, te weten het St. Catharinaklooster en het St. Ceciliaklooster.

De gebouwen behorend tot het St. Catharinaklooster waren 7,1 m breed, terwijl de gebouwen van het St. Ceciliaklooster 10,5 m breed waren. Het muurwerk was opgemetseld uit roze, zogenaamde appelbloesem-stenen van het formaat 22/23 x 11 x 5 cm. De lengte van de gebouwen kon niet worden vastgesteld. De beide kloosters bleken direct, zonder voorafgaande bebouwing, op de ophogingen gebouwd te zijn. Het St. Catharinaklooster (voor het eerst vermeld in 1412) en het St. Ceciliaklooster (oudste melding 1411) moeten beide rond 1400 zijn gebouwd.

Archeologische Dienst Amsterdam

J.M. Baart

Amsterdam: Zunderdorp Tijdens het graven van een bermsloot voor een fietspad werd een Middeleeuwse huisplaats aangesneden (nr. 221, RAAP-rapport 5). Bij inspectie door de archeologisch assistent tijdens de graafwerkzaamheden werden geen grondsporen geconstateerd. De kern van de woonplaats ligt onder het huidige fietspad. Wel konden vondsten worden verzameld die afkomstig waren uit een laag veraard veen onder de grasmat. Deze dateren uit de 12e tot 17e eeuw, zij het dat de 14e en 15e eeuw ontbreken. Vermeldenswaardig is de vlakke bodem (diameter 5 cm) van een kantype van grijs, gedraaid aardewerk uit de 13e eeuw dat getuigt van zuidelijke invloed en zelden zo noordelijk wordt gevonden (vgl. Van Heeringen 1990, 8, afb. 2/20, type 5).

ADN, Haarlem

G.P. Alders

Bloemendaal Leden van de AWN-werkgroep Haarlem deden op verschillende plaatsen waarnemingen.

Tijdens rioolaanleg aan de Clematislaan werd een poging ondernomen de resten terug te vinden van een 17e-eeuwse boerderij, die behoorde bij de buitenplaats Spiegelenburgh. Alleen de sloot die langs de boerderij liep werd gelokaliseerd. De vondsten eruit bestaan uit aardewerk uit de 17e-19e eeuw.

Aan de Korte Kleverlaan en het Bispinckpark werd onderzocht of in de bodem nog sporen aanwezig zijn van de hier in de 16e en 17e eeuw gevestigde blekerijen. Er werden verscheidene houten goten aangetroffen, die vermoedelijk dienden om het bij het bleekproces gebruikte water af te voeren. Aardewerkvondsten dateren uit de 17e en 18e eeuw.

Bron: *Jaarverslag Archeologische Werkgroep Haarlem 1990* (A.M. Numan)

Bussum Door leden van de AWN-afdeling Naerdincklant en de Historische Kring Bussum werd in en om de voormalige Irenestudio een onderzoek ingesteld naar de resten van de Sint Vituskapel. Deze kapel dateert uit het eerste kwart van de 16e eeuw. In de 19e eeuw werd er een kerk tegenaan gebouwd en werd de kapel uiteindelijk bij een uitbreiding van de kerk gesloopt. De 19e-eeuwse kerk is tot roerstudie verbouwd. Leegstand en mogelijke sloop gaven de gelegenheid tot het instellen van een onderzoek.

Dit leverde tot nu toe nog weinig gegevens over de oude kapel op. Binnen het studiogebouw blijkt de bodem door vele verbouwingen ernstig verstoord te zijn. Naast verspreide baksteenfragmenten, stukjes lei en menselijk bot werd een 17e-eeuws muurfragment gevonden, dat te jong is om tot de kapel te hebben behoord en daarvoor ook niet de juiste oriëntatie heeft. Uit onderzoek buiten de studio blijkt dat de kapel op een natuurlijk heuveltje heeft gestaan. De materiële vondsten dateren hier hoofdzakelijk uit de 18e eeuw. Het onderzoek zal worden voortgezet.

Bron: *Jaarverslag AWN-afdeling Naerdincklant 1990*, 16-17 (T. Cleij)

Diemen: Oud-Diemen (afb. 17) Van 15 oktober tot 20 december 1990 werd door de Afdeling Archeologie/Stedelijk Beheer Amsterdam een uitgebreid onderzoek verricht in de dorpssterp van Oud-Diemen. Het doel van de opgraving was de ouderdom en het karakter van de terp vast te stellen. Deze ligt aan een knik in de Ouddiemerlaan, de ontginningsas van het schoutambacht Diemen. Op de terp bevinden zich nog de restanten van een kerkje met begraafplaats.

Nieuwbouw vormde de aanleiding om de terp aan een onderzoek te onderwerpen. De eerste onderzoekslokatie was het perceel van het voormalige 'Regthuys'. Hier bleken twee op zichzelf staande terpen met bebouwing vanaf ca 1100 te liggen. Eén van deze terpen kon minuscule worden onderzocht en bood vanwege zijn fraaie stratigrafie gelegenheid de ontwikkeling van bedrijvigheid en veranderingen in de bebouwing te analyseren (afb. 17). Een bijkomend voordeel was dat de bebouwing in de gehele ontginning niet verder terugging dan tot omstreeks 1100, zodat veranderingen vanaf het begin van de ontginning gevolgd konden worden.

Op het Hollandveen werd door de eerste bewoners een kleine huisterp aangelegd. Hierop bouwde men een huis met een lengte van slechts 6 m. Volgende generaties hoogden deze terp om de tien jaar op zonder de lengte van het huis te vergroten. Pas rond het midden van de 12e eeuw trad hierin verandering op: men bouwde toen een kleine boerderij met een lengte van 9 m.

De belangrijkste verandering in de bebouwing vond tegen het einde van de 12e eeuw plaats, toen de kleine boerderij werd vervangen door een vechouderij met een lengte van 17,5 m. Deze boerderij had een stalgedeelte met ruimte voor twee rijen koeien. Doordat de terp om de tien jaar werd opgehoogd was het mogelijk de ontwikkeling van een in zichzelf gekeerde bewoning (*subsistence-economie*) naar een gespecialiseerd bedrijf, gericht op een markt- en geldeconomie, te volgen.

Afb. 17. Diemen: Oud-Diemen. Profiel door een der huisterpen. Foto Archeologische Dienst Amsterdam.

In dit kader past ook de vondst van een zilveren penning uit het derde kwart van de 12e eeuw. De penning is van onbekende herkomst. Enkele vondsten uit Noord-Holland van de laatste jaren wijzen er op, dat het waarschijnlijk gaat om een nog onbekende muntslag van de graven van Holland.

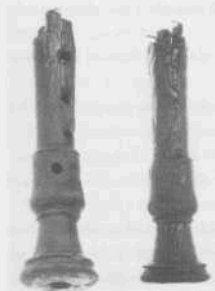
Een tweede plaats waar onderzoek werd verricht, was de begraafplaats rond de kerk. Aan de zuidzijde van de kerk werd een stevige kerkhofmuur aangetroffen, daterend uit de 14e eeuw. Aan deze muur was een kerksloot vooraf gegaan die, gezien het aardewerk op de bodem, in de 12e eeuw werd gegraven. Hieruit kan worden opgemaakt dat Diemen al in de 12e eeuw een houten kerkje moet hebben gehad.

Dit werd nog eens bevestigd door de vondsten in een derde opgravingsplek aan de oostzijde van het koor. Hier kwamen verschillende soorten 12e-eeuwse begravingen te voorschijn: een latten kist, een tufstenen sarcofaag, een begraving zonder kist, een boomkist en tenslotte een sarcofaag van rode zandsteen, geïmporteerd uit Duitsland. In deze zandstenen sarcofaag lagen drie bijzettingen: een man, een vrouw en een kind. Gezien de kostbaarheid van de sarcofaag en de samenstelling van de inhoud zou het kunnen gaan om het graf van een van de schouten van Diemen en zijn familie.

Archeologische Dienst Amsterdam

J.M. Baart

Aanleiding tot het hierboven beschreven onderzoek waren de resultaten van een opgraving die door de leden van Awn-afdeling Amsterdam en de Njbc werd uitgevoerd: eveneens op

Afb. 18. Egmond: Egmond aan den Hoef. Fragment van een 17e- of 18e-eeuwse blokfluit (lengte 10,4 cm). Foto ROB.

Afb. 19. Egmond: Egmond-Binnen. Voor- en achterzijde van een pelgrimsinsigne van Martinus van Tours (2,9 cm hoog). Foto ROB.

een door sloop vrijgekomen en voor nieuwbouw bestemd perceel op de dorpssterp. Tijdens dit onderzoek kwam de gedetailleerde stratigrafie van de terphoging aan het licht en werden, onder meer, sporen van een huis uit het midden van de 13e eeuw en een eraan voorafgaand huis uit het einde van de 12e eeuw vastgelegd.

Onder de materiële vondsten bevond zich een zeldzaam pelgrimsinsigne, afkomstig uit Canterbury. Het gaat om een ampul van tin of lood waarop aan beide kanten de in 1170 omgebrachte Thomas Becket staat afgebeeld. Het voorwerp komt uit een in het laatste kwart van de 12e eeuw gedateerde ophogingslaag. Waarschijnlijk is sprake van de oudste ampul van Thomas Becket die bekend is; in ieder geval is het de enige die met zekerheid nog uit de 12e eeuw dateert.

Bron: *Het Profiel*, dec. 1990, 3-4 (P. Hoogers) en 9-11; maart 1991, 6-8 (P.Th. van Reenen) en 12.

awn-afdeling Amsterdam zette samen met de leden van de njbG het onderzoek op de begraafplaats (Gedenk te Sterven) van Oud-Diemen voort. Op meerdere plaatsen werd het verloop van de funderingen van de in 1806 (of 1807) gesloopte 13e-14e-eeuwse kerk vastgelegd. Het onderzoek houdt verband met de opknapbeurt die dit terrein zal ondergaan.

Bron: *Het Profiel*, juni 1990, 10-11

Egmond: Egmond aan den Hoef (afb. 18) Bij graafwerkzaamheden bij de Kerkstraat stuitte men op de resten van een beerput uit de 17e-18e eeuw. Door de Stichting Archeologie Egmond zijn onder leiding van C. Prins uit Egmond aan Zee diverse vondsten gedaan en gegevens vastgelegd. Behalve veel aardewerk leverde de beerput een leren schoen en het uiteinde van een houten fluit op.

Bron: *Jaarverslag Archeologisch Assistent Noord-Holland 1990* (G.P. Alders)

Egmond: Egmond-Binnen (afb. 19) Via C. Prins uit Egmond aan Zee werden enkele Laat-Middeleeuwse vondsten bekend.

Een pijparden beeldje van de heilig Petrus, gevonden (ca 1960) door M. Schuit in bouwland naast het terrein van de Albertuskapel.

Een tinnen of loden pelgrimsinsigne van de heilige Martinus van Tours, gevonden door J. Halff tijdens rioleringswerk bij het Luilaantje.

Een tinnen of loden kruisbooginsigne, gevonden door G. Dekker bij de Haagdoornlaan.

Bron: *Jaarverslag Archeologisch Assistent Noord-Holland 1990* (G.P. Alders)

Haarlem De gemeentelijke Afdeling Archeologie en de AWN-werkgroep Haarlem deden op vele plekken waarnemingen en opgravingen. Een aanzienlijk deel van het onderzoek had betrekking op 17e-eeuwse en latere waterputten, beerputten, kelders en afvalkuilen. Hier worden slechts twee lokaties met vroegere resten vermeld.

Kleverlaan. Op het terrein van Huis ter Kleef ging de AWN van start met een onderzoek dat zich over een aantal jaren zal uitstrekken en dat kan worden beschouwd als een vervolg op in 1973-1975 onder supervisie van de ROB uitgevoerde opgravingen. Onderzocht werd het zuidoostelijke gedeelte van de voormalige hoofdburcht. Aangetroffen werden funderingsresten van een toren, delen van de voor- en achtermuur van de binnenplaats, resten van een verzakte trap en op de binnenplaats diverse vloerniveaus. Tot de vondsten behoren een in 1412 geslagen munt (zilveren leeuw) en een gotisch kapiteltje (deel van een schouw) van Namense steen.

De Stichting RAAP heeft op het terrein van de voorburch weerstandsmetingen verricht: het resultaat is nog niet bekend.

Spaarnwouderstraat. Hier werd door de Afdeling Archeologie tijdens de sloop van een schoolgebouw een onderzoek uitgevoerd dat resten van een zware fundering opleverde, in de vorm van twee haaks op elkaar staande, van spaarbogen voorziene muurfragmenten. Vermoedelijk zijn deze afkomstig van de in 1430 genoemde Sint Jacobskapel. Deze werd in 1494 overgedragen aan het op de hoek van Spaarnwouderstraat en Hogestraat gelegen Sint Augustinusklooster. Op enkele andere plekken werd, bijna twee meter onder het maaiveld, een woonlaag uit de 14e-15e eeuw aangetroffen.

Bron: *Haarlems Bodemonderzoek 24* (in voorbereiding): *Kroniek 1990* (J.M. Poldermans, A.M. Numan)

Heemskerk AWN-werkgroep Beverwijk deed onderzoek op verschillende plaatsen in Heemskerk.

In het tuindersgebied dat zich vanuit het centrum van Heemskerk in noordwestelijke richting uitstrekt en wordt begrensd door Kerkweg en Oosterweg, werd een veldkartering uitgevoerd en werd het afval van bollenzeven op archeologisch materiaal onderzocht. Aanleiding was de ontdekking van enkele Vroeg-Middeleeuwse scherven tussen het aardewerk dat door een tuindersvrouw in de loop der jaren was verzameld. Het onderzoek leverde een overzicht op van de verspreiding van Middeleeuws aardewerk in het hele gebied. Er werden twee concentraties Vroeg-Middeleeuws materiaal ontdekt, waarin het totaal aan Merovingisch aardewerk dat aan Karolingisch ruim overtreft. Bij de determinaties is hulp ondervonden van J.C. Besteman (IPF).

Samen met de Kring Archeologie van de Historische Kring Heemskerk werd onderzoek gedaan op verschillende plaatsen in het weilandgebied van Heemshof, ten noorden van

Heemskerck. Op een van deze lokaties werd nagegaan wat waar was van de door oude tuinders vertelde verhalen over grote aantallen 'kloostermoppen' in de bodem. Inderdaad werd een soort puinbaan aangetroffen, met fragmenten baksteen, schelpkalk en veel aardewerk (waaronder pingsdorf, paffrath en vroeg steengoed als vroegste materiaal). Het onderzoek zal op een aangrenzend perceel worden voortgezet.

Bron: *Jaarverslag AWN-werkgroep Beverwijk 1990* (F.M. Wiegmans)

Heiloo AWN-werkgroep Heiloo deed op meerdere plaatsen waarnemingen en vondsten.

Op een bouwterrein aan de Kerkelaan werden oost-west gerichte greppelachtige sporen aangetroffen, waaruit wat Karolingisch aardewerk werd verzameld. Deze sporen tekenden zich op ca 1,05 m + NAP in een zandpakket af. Hieronder (op ca 0,3 m + NAP) bevond zich een humeuze laag uit - vermoedelijk - de Romeinse Tijd.

Bij de aanleg van een waterpartij in de nieuwe woonwijk Ypestein, aan de oostkant van Heiloo, werd een vondstloze waterput met een uit taartpuntvormige veenzoden opgebouwde wand onderzocht. De put heeft, gezien andere vondsten van hetzelfde terrein, vermoedelijk een Laat-Middeleeuwse datering.

In het tracé van een weg die naar Ypestein werd aangelegd werden sporen van veenaafgraving waargenomen. Verder werden een waterputfundering en een tonput aangetroffen. De raamvormige putfundering bestond uit vier halve stammetjes (diameter ca 14 cm, lengte ca 60 cm) in pen- en gatverbinding. De tonput was bedekt met klei waarin naast 13e-15e-eeuws aardewerk veel half vergaan leer aanwezig was. Uit deze waterput kwam 12e-13e-eeuws aardewerk.

Een in 1989 begonnen onderzoek op een terrein aan de Oosterzijweg werd voortgezet. Opnieuw werden 12e-13e-eeuwse sporen vastgelegd.

Bron: *Jaarverslag AWN-werkgroep Heiloo 1990* (T. de Ridder)

Hoorn: centrum (afb. 20) Op de hoek van de Kleine Havensteeg, aan de zuidzijde van het West, werd een opgraving uitgevoerd. Het terrein was na een brand in 1978 onbebouwd gebleven en was door de aanwezigheid van een betonplaat onbedreigd tot het moment waarop men serieuze bouwplannen ontwikkelde.

De vindplaats ligt vlakbij het Rode Steen, het plein dat als de oudste kern van Hoorn gezien wordt. Hier passeerde het veenriviertje de Gouw via een sluis de Westfriese Omringdijk (de huidige straten West, Grote en Kleine Oost), om vervolgens via een bochtige kil door buitendijks land in zee uit te monden. Deze kil vormde een natuurlijke haven voor de schepen. Spoedig ontstond bij de haven een marktplaats waar goederen zowel vanuit het achterland als van over zee verhandeld werden. Allengs vestigden zich rond deze plek schippers, handelaars, vissers en boeren.

Ook de buitendijkse ligging, tussen de Westfriese Omringdijk en de eerste haven, maakte het terrein de moeite van een onderzoek waard. De vraag was of dit buitendijkse land ook tot het oudste gedeelte van Hoorn gerekend moest worden, of dat dit in een later stadium bewoond was geraakt. Sommigen zijn van mening dat de eerste omringdijk meer naar het zuiden lag en dat de huidige dijk, mede gezien de scherpe bocht die deze maakt ter hoogte van het Rode Steen, een latere inlaagdijk moet zijn.

De geringe afmetingen van het terrein maakten niet alleen een snelle en efficiënte werkwijze onmogelijk, maar bemoeilijkten ook de interpretatie van de opgegraven bewoningssporen. Veelal bleven de gevonden resten te fragmentarisch om een goed inzicht in de

vroegere situatie te verkrijgen. Desalniettemin bleek een aantal van de bij de aanvang van het onderzoek gestelde vragen te kunnen worden beantwoord.

Voor het eerst was het mogelijk om het veenpakket, dat bijna overal onder Hoorn op een diepte van ca 2 tot 3 m – NAP op de ongeroerde klei rust, te dateren. Zoals reeds werd vermoed, werd het in de loop van de 12e en de eerste helft van de 13e eeuw geschikt voor bewoning. Tegen de dijk (= het West) aan bevond zich een dikke plaggenophoging, die omstreeks het midden van de 13e eeuw moet zijn aangelegd. Deze ophoging strekt zich ca 14 m in zuidelijke richting uit (de exacte begrenzing kon wegens recente verstoringen niet worden vastgelegd).

Van het dijklichaam zelf werden geen sporen gevonden, aangezien niet ver genoeg in noordelijke richting kon worden gegraven. Wel was het opmerkelijk dat vlakbij het West de bovenste begrenzing van de ongeroerde klei plotseling sterk bleek op te lopen van ca 2,70 m – NAP tot ca 1,90 m – NAP. De vraag dringt zich dan ook op of bij de aanleg van dit deel van de Westfriese Omringdijk wellicht gebruik is gemaakt van een natuurlijke verhoging. Weliswaar moest hiervoor ter hoogte van het Rode Steen een bocht in de dijk worden gelegd, doch dit nadeel viel weg tegen de werkbeparing die het gebruik maken van de natuurlijke omstandigheden bood. Deze veronderstelling maakt de inlaagtheorie (waarvoor overigens nooit enig steekhoudend bewijs kon worden aangevoerd) overbodig. Aan deze natuurlijke hoek ('horn' in het Middelnederlands) heeft Hoorn naar alle waarschijnlijkheid zijn naam te danken.

De oudste woonniveaus, niet meer dan resten van kleivloeren (veelal met brandsporen), bevonden zich direct op de plaggenophoging tegen het West. Van een huis uit vermoedelijk het laatste kwart van de 13e eeuw was iets meer bewaard gebleven. Behalve de verspitte resten van de kleivloer was nog een bakstenen haardvloertje met een als aspot gebruikte kogelpot aanwezig, terwijl de resten van een vlechtwand, die de westelijke huiswand vormde, over grote lengte in het profiel te volgen waren. De oostelijke zijwand van het huis kon niet worden aangetoond. Gezien de ligging van de haardvloer is het waarschijnlijk dat deze wand ter hoogte van de huidige oostelijke perceelsbegrenzing of iets ten westen daarvan heeft gelegen. De voorzijde van het huis kon evenmin worden vastgesteld. Voor de achterwand werden slechts vage aanwijzingen gevonden. Uitgaande van de huidige rooilijn langs het West kan het huis ca 16 m lang geweest zijn. Waarschijnlijk was op 11 m ten zuiden van de huidige rooilijn een dwarswand aanwezig.

Van ongeveer dezelfde ouderdom was een zware balkenconstructie in de zuidoosthoek van het opgravingsterrein. Ook hiervan kon slechts een deel worden blootgelegd, zodat het doel van het geheel niet duidelijk werd. De wanden, bestaande uit horizontale dikke balken, bevestigd aan verticale standers, waren gefundeerd op een dikke laag turven (ook elders in Hoorn is deze funderingswijze bij laat 13e- en 14e-eeuwse bebouwing wel aangetroffen). Omdat een haardplaats lijkt te ontbreken, moet hier wellicht aan een bedrijfsgebouw worden gedacht.

Uit de eerste helft van de 14e eeuw dateert een zware horizontale eiken balkfundering die zich, evenals bovengenoemde vlechtwand, op de westelijke perceelsbegrenzing langs de Kleine Havensteeg bevond. Het betreft een ca 20 m lange fundering, bestaande uit minimaal twee aan elkaar gekoppelde balken. Ongeveer om de twee meter was in de balk een rechthoekig gat gekapt, waarin vermoedelijk de standers voor de dakconstructie bevestigd waren. Ter plaatse van deze gaten was de funderingsbalk ondersteund door korte dwarsbalken. Over enkele meters konden de resten van een uit verticale planken bestaande wand worden aangetoond. Ook van dit huis konden de noordelijke en de oostelijke begrenzing niet

Afb. 20. Hoorn. Het bergen van de vondsten uit een grote, begin 15e-eeuwse beerkelder. Foto Westfries Museum Hoorn.

worden blootgelegd. De haardplaats, waarbij twee perioden konden worden onderscheiden, bevond zich op dezelfde plaats als die van het laat 13e-eeuwse huis met vlechtwerkwanden. In de onderste van de twee vloeren was een stenen vijzel als aspot ingegraven. Als we aannemen dat de haard in het midden was gelegen dan bedraagt de huisbreedte 5,5 tot 6 m, hetgeen ongeveer overeenkomt met de huidige perceelsbreedte. Voor een onderverdeling in meerdere vertrekken zijn geen overtuigende aanwijzingen gevonden.

Het eerste stenen huis op de hoek van het West en de Kleine Havensteeg moet in het laatste kwart van de 14e eeuw gebouwd zijn. De zijmuren (waarvan wederom alleen de westelijke zijwand kon worden blootgelegd) waren op regelmatige afstand ondersteund door poeren van opgestapelde planken en balken. Ter hoogte van deze poeren was de onderzijde van de muur over enkele stenen iets verbreed. Waarschijnlijk rustten hier de dragers van de dakconstructie op.

In het eerste kwart van de 15e eeuw is het huis na een brand ingrijpend verbouwd. Alleen het voorste gedeelte, met een lengte van ca 9,5 m, bleef ongewijzigd. Het aansluitende gedeelte werd gefundeerd op dicht tegen elkaar gelegen korte dwarsstammetjes van elzen- en berkenhout. Ter hoogte van de dakdragers was deze fundering extra verstevigd door middel van poeren van opgestapeld afvalhout. De indruk bestaat dat het huis in de tweede bouwfase een apart achterhuis heeft gehad, dat door een binnenplaatsje van het woonhuis was gescheiden. Dit achterhuis, waar zich vermoedelijk de keuken bevond, lag op een enorme beerkelder. In totaal bedroeg de lengte van het huis ca 25 m. De breedte was slechts 4,5 m, hetgeen aanzienlijk smaller is dan de huidige perceelsbreedte. De beerkelder leverde behalve een grote hoeveelheid materiaal uit de eerste helft van de 15e eeuw, ook vondsten uit de laat-16e en 17e eeuw op (afb. 20).

Na afloop van het onderzoek werd op een gedeelte van het terrein, waar om bouwtechnische redenen niet gegraven mocht worden, door schatgravers een vierkante beerput uit de eerste helft van de 15e eeuw uitgeleefd. De put bevatte twee unieke voorwerpen: een complete bronzen haakbus met houten kolven en een (vermoedelijk) waardigheidsteken in de vorm van een loden vuist op een houten steel. De haakbus is door de politie in beslag genomen, doch de vuist bevindt zich nog in handen van de schatgravers. Over de eigendom van de voorwerpen is door de Staat met succes een civiele procedure tegen de schatgravers aangespannen.

De opgraving werd uitgevoerd door de archeologische afdeling van het Westfries Museum (T.Y. van der Walle-van der Woude, P. Collet, A. Wichgers), onder supervisie van het IFF. Er werd meegewerkt door IFF-studenten en leden van de Awn-werkgroep Hoorn.

Westfries Museum, Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude

Tijdens verbouwingswerkzaamheden op het perceel Gedempte Turfhaven 48 werd door W. Snip materiaal van een majolicabakkerij verzameld. Het gaat om fragmenten van misbakslers en biscuit van polychrome tegels, bordes en een zoutvat. Tevens werden proenen en kleistaafjes gevonden. Verreweg het grootste deel van het materiaal bestaat uit wandtegelfragmenten. Het complex dateert uit het laatste kwart van de 16e tot het eerste kwart van de 17e eeuw.

Bron: T.Y. van de Walle-van der Woude, Westfries Museum, Hoorn

Medeblik; Ridderstraat (afb. 21) Gemeentelijke bouwplannen maakten het noodzakelijk een op basis van de monumentenwet beschermd terrein, gesitueerd in de hoek Westerdijk-Ridderstraat, op te graven.

Medeblik was in de Vroege Middeleeuwen niet alleen een regionaal centrum, het had ook een functie in de internationale Friese handel. Het nam als 'tussenstation' een belangrijke plaats in op de handelsroute van Dorestad via Frisia naar Noord-Duitsland en Scandinavië. Eén van de belangrijkste vragen bij het onderzoek was hoever de bewoning van dit Vroeg-Middeleeuwse Medeblik zich naar het noorden en het westen uitstrekte.

Even ten noorden van het hier beschreven onderzoek en er aan grenzend deed J.C. Besteman (IFF) in 1980 Vroeg-Middeleeuwse vondsten. Een groot deel van het beschikbare terrein bleek verstoord door fundamente van de voormalige Sint Josephschool en een oude tennisbaan. Aan de zuidkant werd het terrein begrensd door een restant van een Laat-Middeleeuwse waterloop.

Bij eerder onderzoek (zie Besteman 1989) waren onder de Middeleeuwse nederzetting aan de Oude Haven, even ten oosten van het opgravingsterrein, sporen uit de Late Bronstijd opgegraven. Dit jaar werden geen aanwijzingen voor bewoning uit die periode gevonden. De oudste sporen op het terrein bestonden uit afwateringsgreppels die in de zandige ondergrond (kreekrug) waren gegraven (1,8-1,3 m - NAP) en die over het gehele terrein konden worden vervolgd. Mogelijke eergetouwkrassen verwijzen naar een functie van het terrein als landbouwgrond. Op grond van aardewerkvondsten kunnen de oudste sporen vermoedelijk in de IJzertijd en mogelijk in de Romeinse Tijd worden geplaatst.

Daarna is het terrein langzaam opgeslibd tot een niveau van ca 0,9 m - NAP. De daarop volgende bewoningsfase dateert vermoedelijk uit de Laat-Merovingische Tijd. Het vervolg van een in 1980 door het IFF als Merovingisch gedateerde greppel werd gevonden. In de greppel werden stukjes afval van runderleer (afsnijdsel, stuk uier) gevonden en de bodem van een Vroeg-Middeleeuwse puntbeker. Uit deze periode werden geen sporen van huizen gevonden.

De oudste, zeer fragmentaire huisresten bevonden zich op een iets hoger niveau. De resten bestonden uit een drietal paalgaten en een haard in het noordprofiel van put 3. Uit dit profiel blijkt dat de huisplaats tenminste driemaal voorzien is van een nieuw kleivloertje. Bij dit huis (boerderij?) hoorde mogelijk een vierkante waterput met houten beschoeiing, waarin enkele Karolingische aardewerkscherven werden aangetroffen. De huisplaats dateert gezien deze vondsten vermoedelijk uit de 8e of 9e eeuw.

In de Karolingische Tijd of spoedig daarna werd het terrein opgehoogd in noord-zuid ge-

Afb. 21. Medemblik: Ridderstraat. Opgravingsvlak met de houten beschoeiing van een waarschijnlijk Karolingische waterput. Foto ROB.

richte percelen met een breedte van ongeveer 6 m, van elkaar gescheiden door zoden walle-tjes. De ophogingen bestonden voor een deel uit schone kleilagen. Op deze kleilagen zijn ver-volgens 'caissons' van zodenwalle-tjes aangelegd die opgevuld zijn met mest en klei. De eerste huissporen op deze percelen verschijnen op een niveau van ca 0,1 m + NAP. Het gaat om over-wegend éénschepige huizen; mogelijk ook om huizen die gedeeltelijk één- en gedeeltelijk tweeschepig waren. De breedte bedroeg ongeveer 5,5 m, de lengte tenminste 12 m. Aan de hand van huisvloeren van schone klei en de haardplaatsen konden verschillende bewonings-fasen worden onderscheiden, gedateerd door kogelpotten, paffrath- en pingsdorfaardewerk. Op één plaats is waargenomen dat het pakket huisvloeren tot het huidige maaiveld heeft doorgelopen. Helaas was vóór het onderzoek de bovenste 30 cm van het terrein afgegraven.

Het ziet er naar uit dat de Vroeg-Middeleeuwse bewoning in dit gebied niet aan de Oude Haven maar meer naar het zuiden, op de rand van de oude kreekrug, gezocht moet worden. Mogelijk vormt de fragmentaire huisplaats uit de 8e of 9e eeuw min of meer de noordgrens van de bewoning. Een deel van de Vroeg-Middeleeuwse bewoning zal door een Laat-Middeleeuwse waterloop, waarvan de restanten aan de zuidkant van het opgravingssterrein nog zichtbaar waren, zijn verstoord.

Het onderzoek is uitgevoerd door de ROB (W.A. van Es, S.G. van Dockum, R. Lutter) en het IPP (J.C. Besteman).

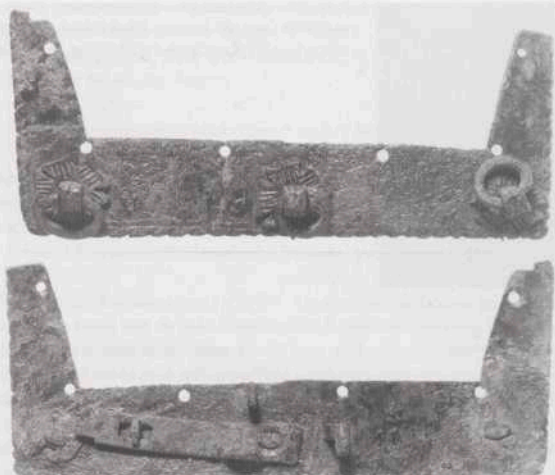
Bron: *Jaarverslag* ROB 1990 (W.A. van Es, S.G. van Dockum)

Medemblik: Oude Haven (afb. 22 en 23) B.P. van der Zwaag uit Wieringerwerf meldde de vondst van enkele metalen voorwerpen die hij bij bouwwerkzaamheden bij de Oude Haven had aangetroffen. Hierbij bevonden zich een speerpunt, een kistbeslag en drie insignes (afb. 23). De datering is Laat-Middeleeuws en jonger.

Bron: *Jaarverslag Archeologisch Assistent Noord-Holland* 1990 (G.P. Alders)

Medemblik: Muiltert M. Weel te Medemblik signaleerde, na een melding door gemeente-werken, een Middeleeuwse tonwaterput in een puingat op het terrein van de firma G. Noor. Dankzij de welwillende medewerking van de firma Noor was een nadere waarneming moge-lijk.

De put ligt nabij de waterloop Muiltert, ongeveer een kilometer ten zuidwesten van de oude binnenstad. Deze bestond uit minstens twee op elkaar gestapelde duigentonnen. Van

Afb. 22. Medemblik: Oude Haven. Voor- en achterzijde van een 16e- of 17e-eeuws kistbeslag met sluiting van koper of messing. De breedte is 15 cm. Foto ROB.

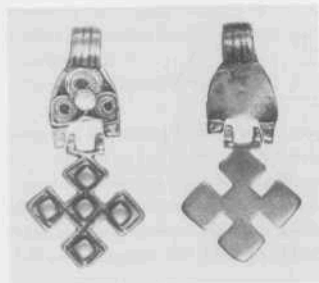
Afb. 23. Medemblik: Oude Haven. Links een Laat-Middeleeuws tinnen insigne, rechts Laat-Middeleeuws of jonger beslag van koper of messing. Schaal 1:1. Foto ROB.

bovenste ton (diameter ca 1 m) was de onderste helft nog aanwezig. Hij stak een stukje over de onderste ton (diameter 0,8 m) heen. In de rand die hierdoor binnen de put ontstond was een filterlaag aangebracht van 189 aardewerkfragmenten uit de eerste helft van de 13e eeuw (voornamelijk proto-steengoed, andenne en grijs handgevormd inheems aardewerk). Ook de vondsten uit de waterput zelf dateren uit deze tijd. De insteek van de put doorsneed een ouder grondspoor, met daarin enig paffrath-aardewerk.

De hoogte van de tonnen moet meer dan twee meter zijn geweest, zodat de waterput oorspronkelijk meer dan vier meter diep was. De onderkant kon door wateroverlast en instorting van de wand van de opgravingsput niet worden bereikt en bevindt zich nog steeds in situ.

ADN, Haarlem

G.P. Alders

Afb. 24. Muiden: Muiderberg. Voor- en achterzijde van een mogelijk Vroeg-Middeleeuws zilveren sieraad. Schaal 1:1. Foto rob.

Medemblik: Oosterpoort Dankzij de oplettendheid van H. de Beer, beheerder van Kasteel Radboud te Medemblik, kon een fundering van de voormalige Oosterpoort worden ingemeten. De fundering ligt ruim 50 meter ten noorden van de nog bestaande gebouwen van het kasteel en bestaat uit een ruim drie meter lange muur, die aan beide uiteinden afbuigt. Het wegdek van de Oosterdijk, die op dit punt de stad verliet, ligt direct ten noordwesten van deze muur. Waarschijnlijk lag aan de andere zijde van de Oosterdijk een gelijksoortige fundering en ontstond er een vierkant poortgebouw. Aan de zuidwestzijde werd de poort gesteund door steunberen; aan de noordoostzijde bevond zich de stadsmuur, die dieper gefundeerd was. De stadsplattegrond van Paulus Utenwael uit 1599 toont dit poortgebouw met een zadeldak tussen twee topgevels.

De poortfundering (0,6 m breed) en het opgaande muurwerk (0,45 m breed) bestonden uit rode bakstenen van het formaat $30 \times 14/15 \times 7$ cm (3045 cm^3). Onder deze fundering bevond zich een andere met een breedte van 0,85 m, bestaande uit oranje-rode bakstenen van het formaat $30/31 \times 15/16 \times 7$ cm (3309 cm^3). Merkwaardig was dat hierop drie lagen gele bakstenen van $20,5 \times 9,5 \times 4/4,5$ cm (828 cm^3 , te dateren na 1450) ter breedte van 1,25 m waren gemetseld. Een graving toonde aan dat dit later is gebeurd.

De waarneming was te beperkt van omvang om precies vast te stellen hoe de zaak hier in elkaar zat. Wel is duidelijk dat er in de 16e eeuw een poort is neergezet waaraan later, maar waarschijnlijk nog in de 16e eeuw, een funderingsverbetering plaatsvond. Onder de fundering was, tot minstens 2,40 m beneden het muurwerk, een grachtvulling te zien. De vondsten uit deze vulling dateren uit de 16e eeuw.

ADN, Haarlem

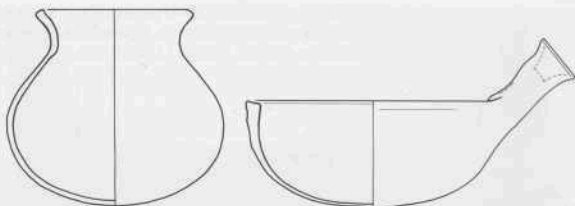
G.P. Alders

Monnickendam M.A. Ouwehand is in het bezit van een kopje van een Laat-Middeleeuws pijpvaard heiligenbeeldje, door hem in 1985 gevonden ten zuidoosten van de Grote Kerk. Hier stond in de 15e en 16e eeuw het klooster Mariëngaarde.

Bron: *Jaarverslag Archeologisch Assistent Noord-Holland 1990* (G.P. Alders)

Muiden: Muiderberg (afb. 24) G.J. Botma te Naarden meldde de vondst van een uit twee delen bestaand zilveren sieraad, gevonden in een tuin aan de Tesselschadestraat. De ouderdom van het voorwerp is onduidelijk: met een Vroeg-Middeleeuwse datering moet rekening gehouden worden.

Bron: *Jaarverslag Archeologisch Assistent Noord-Holland 1990* (G.P. Alders)

Afb. 25. Opmeer: Spanbroek. Handgevormd grijs aardewerk uit de 13e eeuw, gevonden in ophogingslagen. Links een kogelpot, rechts een kasserol. Schaal 1:4. Tekening ADN.

Opmeer: Spanbroek (afb. 25) H. van der Meij uit Hoogwoud meldde een vondst die hij samen met K. Kouw uit 't Zand in 1984 tijdens sloopwerkzaamheden had gedaan. In een ruim twee meter dikke venige ophoging met mestlagen, gelegen aan de Lindengracht, werd aardewerk en een kam en dobbelsteen van been uit de 13e eeuw gevonden. Het aardewerk betreft een geelbruinigrijze kogelpot met 'bezemveegornament' (zonder duidelijke roetsporen) en een donkergrijze kasserol (met roetsporen). Beide voorwerpen waren handgevormd en vertoonden lichte slijtage. De Middeleeuwse ophogingen zijn na de sloop afgedekt door een asfaltlaag ten behoeve van een parkeerplaats.

ADN, Haarlem

G.P. Alders

Purmerend Leden van de Vereniging Historisch Purmerend deden waarnemingen op een perceel in de Polder Purmerland, ten zuiden van Purmerend. Er werden sporen van Laat-Middeleeuwse bewoning aangetroffen, in de vorm van een of meer lagen met aardewerk (pingsdorf, andenne, kogelpot), bot en houtskool.

Er werden verder waarnemingen verricht op verscheidene percelen aan de Westerstraat te Purmerend. Deze leverden 16e-18e-eeuws materiaal op: met name aardewerk, maar ook resten van een beschoeiing en een houten riool of afwatering.

Bron: *Vereniging Historisch Purmerend; Grondspoor* 98 (1991) 8-9 (E.J. Helderman)

Schagen: Hoep-Zuid In de zuidoosthoek van uitbreidingsplan Hoep-Zuid werd door AWN-werkgroep Schagen een booronderzoek uitgevoerd, met als doel de omvang van een Laat-Middeleeuwse terpje en het verloop van de bijbehorende terpsloot vast te stellen. Het terpje bleek geheel binnen het plangebied te liggen. In overleg met de gemeente Schagen wordt nagegaan of het binnen een groenvoorziening valt in te passen en of herstel van het oorspronkelijk verloop van de terpsloot en enige ophoging van het in de loop der jaren sterk verlaagde terpniveau mogelijk is.

Bron: *Jaarverslag AWN-werkgroep Schagen* 1990 (F. Diederik)

Uitgeest Leden van AWN-afdeling Zaanstreek stelden een onderzoek in naar resten van de in de jaren '50 gesloopte korenmolen De Krijgsman, een achtkantige bovenkruier. Aanleiding was de op handen zijnde egalisatie van het voormalige molenterrein aan de Meldijk. Bij dit onderzoek werden niet alleen funderingsresten van De Krijgsman gevonden, maar

tevens de teerlingen (voeten) van minstens drie aan deze molen voorafgaande standaardmolens. De oudste daarvan kan, gezien de vondsten (steengoedaardewerk), al in de 15e eeuw gebouwd zijn.

Bron: *Grondspoor* 95 (1990) 3-11 (C.J. van Roon); 98 (1991) 5-6 (E.J. Helderman)

Uitgeest; Rijksweg 9 Leden van AWN-afdeling Zaanstreek verkenden ten zuidoosten van Uitgeest een in het kader van de verbreding van Rijksweg 9 gegraven sloot. Er werd wat Laat-Middeleeuws aardewerk gevonden (andenne, vroeg steengoed) en – in de bagger, langs een nabij gelegen al langer bestaande sloot – een randfragment streepbandaardewerk (Late IJzertijd-Vroeg-Romeinse Tijd).

Bron: *Grondspoor* 98, 1991 (E.J. Helderman)

Velsen AWN-werkgroep Velsen deed onderzoek en waarnemingen op verscheidene 17e-19e-eeuwse lokaties: ter plaatse van de voormalige boerderij Westerbroek, tegenover het huis 't Spijk, en op landgoed Waterland.

Bron: *Jaarverslag Archeologische Werkgroep Velsen* 1990 (H.J. Graafland)

Zaandam In het Houtveld te Zaandam, een weilandgebied tussen Gouw, Watering, Papenpadsloot en Westzanerdijk, werd door leden van AWN-afdeling Zaanstreek een veldkartering uitgevoerd. Dit onderzoek, dat bestond uit de systematische inspectie van slootkanten en slootbagger, leverde vooral 17e-19e-eeuws aardewerk op. Op slechts 17 vindplaatsen in dit gebied werd Laat-Middeleeuws materiaal (wat paffrath, kogelpot, steengoed) verzameld; in één geval is sprake van een concentratie (vermoedelijke woonplaats). Op één perceel werden walvisbotten gevonden, die kunnen samenhangen met een van de traankokerijen die in de 17e eeuw in dit gebied stonden.

Bron: *Grondspoor* 96 (1990) 5-7; 98 (1991) 5 (E.J. Helderman)

Zaanstad: Assendelft Op twee percelen aan de Dorpsstraat (voormalige boerderijplaatzen; nrs. 66 en 523) werden door leden van AWN-afdeling Zaanstreek waarnemingen gedaan.

De eerste lokatie leverde slechts puin en 17e-18e-eeuws aardewerk op. De tweede leverde rond de plek van de gesloopte boerderij evenmin sporen van Laat-Middeleeuwse bewoning op. Deze waren wel aanwezig in de kant van de achter langs het erf lopende sloot: aardewerk (kogelpot met bezemstreek-ornament, steengoed), varkensbotten en een rolletje lood.

Bron: *Grondspoor* 98 (1991) 7 (E.J. Helderman)

Zaanstad: Westzaan Op een weiland ten westen van J.J. Allanstraat 101 werd door de leden van AWN-afdeling Zaanstreek een booronderzoek uitgevoerd op een plek waar al eerder, langs en in sloten, concentraties Laat-Middeleeuws aardewerk waren gevonden. Het booronderzoek toonde aan dat hier, onder een ca 0,2 m dik kleidek, een zwarte woonlaag aanwezig is. Uit deze laag werden kogelpotscherfjes, een fragment steengoed, as, een slijpsteentje en een viswervel opgeboord. In één der boringen werd op ca 0,9 m diepte een laag liggend riet vastgesteld.

Bron: *Grondspoor* 98 (1991) 6 (E.J. Helderman)

Literatuur

- Bakker, J.A., 1976: Lage Vuursche, gemeente Baarn, *Bulletin KNOB* 75, 256-258.
- Bakker, J.A. en R.W. Brandt, 1966: Opgravingen te Hoogkarspel III, *Westfriese Oudheden IX*, 176-224 (*West Friesland's Oud en Nieuw* 33).
- Beemster, D.C.M. en R.W. Brandt, 1986: Velsen, in: P.J. Woltering, *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1985*, *Holland* 18, 280-282.
- Besteman, J.C., 1989: The pre-urban development of Medemblik, *Cingula* 11, 1-30.
- Beunder, P.C., 1987: Vlootschouw, *Westerheem* 36, 207-212.
- Bosman, W.J., 1985: Velsbroekpolder, in: P.J. Woltering, *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1984*, *Holland* 17, 330-331.
- Bosman, J.C. en C. Soonius, 1990: Bronstijdboeren met hun schaapjes op het droge in Velsen, *Westerheem* 39, 1-6.
- Heeringen, R.M. van, 1990: Een mestkuil uit 1300 aan de Pieterseliestraat te Zierikzee, *Kroniek van het Land van de Zeemeermin (Schouwen-Duiveland)* 15, 5-16.
- Heeringen, R.M. van, A.M. Koldewij en A.A.G. Gaalman, 1987: *Heiligen uit de modder. In Zeeland gevonden pelgrimstekens*, Utrecht.
- Jager, S.W. en P.J. Woltering, 1990: *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1989*, *Holland* 22, 294-331.
- Jelgersma, S., J. de Jong, W.H. Zagwijn en J.F. van Regteren Altena, 1970: The coastal dunes of the western Netherlands; geology, vegetational history and archaeology, *Mededelingen Rijks Geologische Dienst*, Nieuwe Serie 21, 93-166.
- Morel, J.-M.A.W., 1980: Velsen: Noord Spaarndammer polder, in: P.J. Woltering, *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1979*, *Holland* 12, 243-245.
- Morel, J.-M.A.W. en A.V.A.J. Bosman, 1990: Velsen: Noord Spaarndammer polder, in: S.W. Jager en P.J. Woltering, *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1990*, *Holland* 22, 311-314.
- Therkorn, L.L., 1984: Schagen: Muggenburg, in: P.J. Woltering, *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1983*, *Holland* 16, 215-216.
- Therkorn, L.L., 1987: Velsen: Velsbroekpolder, in: P.J. Woltering, *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1986*, *Holland* 19, 292-294.
- Therkorn, L.L. en H. van Londen, 1990: Velsbroek, in: P.J. Woltering, *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1989*, *Holland* 22, 303-305.
- Wimmers, W.H., 1991: *Een archeologisch onderzoek in de akker van de Aardjesberg, Westerheide, gem. Hilversum*, Rapport 122, Staring Centrum Wageningen.
- Woltering, P.J., 1979: Velsen: Hofgeesterweg, in: *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1978*, *Holland* 11, 252-256.
- IJzereef, G.F. en J. Buurman, 1989: Drechterland: Westwoud, in: P.J. Woltering, *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1988*, *Holland* 21, 280-282.

II Zuid-Holland

Prehistorie

's-Gravenhage: ziekenhuis Bronovo (afb. 1, 2 en 3) De opgraving op het parkeerterrein van het ziekenhuis Bronovo was een vervolg op een eerder onderzoek in 1986 (zie Hallewas 1987, 311). In de bouwput voor een nieuwe vleugel van het ziekenhuis zijn toen aardewerscherven uit de Bronstijd en IJzertijd aangetroffen. Bij het onderzoek van dit jaar kwamen wederom vondsten uit deze beide perioden aan het licht, maar speciaal op die uit de Midden-Bronstijd (Hilversum-cultuur) zal hier worden ingegaan.

Bronovo ligt op een smalle strandwal, net buiten het overstuivingsgebied van de Jonge Duinen. De bronstijdbodem bleek alleen in het zuiddeel van het terrein, het overgangsg gebied tussen strandwal en de nabijgelegen natte strandvlakte, goed bewaard te zijn gebleven. Uit ditzelfde niveau zijn op andere plaatsen in Den Haag al eerder vondsten gedaan (van Ginkel & Magendans 1991). Op de plaats van de opgraving was een zeer homogene donkergrijze en houtskoolrijke laag van 20-50 cm, met uitschieters tot bijna één meter dikte, aanwezig. Onder de laag bevonden zich hier en daar smalle veendepressies. De indruk bestaat dat in elk geval één daarvan ten tijde van de komst van de eerste 'kolonisten' nog als een klein waterplasje open lag. Vervolgens is het gebruikt als dumpplaats voor afval. Het laaggelegen natere deel van het terrein was vooral voor agrarische activiteiten geschikt. Overal waren de krassen van het eergetouw te zien. Ook de poel werd, toen die eenmaal dichtgroeid was en tot veen verworden, in het landbouwareaal opgenomen.

Hoe lang het terrein beakkerd is geweest valt niet precies te zeggen, maar langer dan enige jaren achter elkaar kan dat niet geweest zijn. De bodem was daar simpelweg te arm voor. Wel lijkt de op sommige plaatsen in het terrein geconstateerde gelaagdheid in de akker er op te wijzen dat men de grond een aantal malen, na een periode van braak, opnieuw in cultuur heeft gebracht. De grote hoeveelheden houtskoolsplinters die overal in de akkers gevonden zijn, kunnen waarschijnlijk in verband worden gebracht met het platbranden van de vegetatie vóór de hernieuwde ingebruikname.

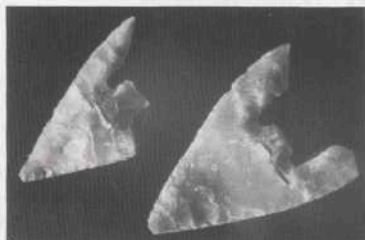
Door het herhaalde proces van ploegen en bemesten werd de bodem langzamerhand steeds dikker. Dat had gevolgen voor de waterhuishouding in de lagere gedeelten, waar het veen onder het gewicht van de bovengrond werd samengedrukt. Omdat het daar te nat werd, moesten in de laatste akkerfase ontwateringsgreppels worden gegraven. Ze lijken al spoedig weer te zijn dichtgegooid. Mogelijk waren ze alleen bedoeld om hier en daar het veen te doorgraven.

Andere sporen van bewoning zijn vrij beperkt. Eén werkput bevatte veel paalsporen en kuilen. Uit deze sporen kon echter geen gebouw gereconstrueerd worden. Twee kuilen bleken gevuld met grote stukken kiezelsteen. Uit de constatering dat ze allemaal ietwat rood gekleurd waren en veel kleine barstjes en scheurtjes vertoonden mag worden afgeleid dat de kiezels als hittestenen hebben dienst gedaan (afb. 1).

Het totaal van de vondsten getuigt niet van een echt welvarende bevolking. Bijna alles zal ter plekke zijn vervaardigd, zoals het aardewerk met zijn karakteristieke grove kwartsgruismerging. Ook twee bijzondere vondsten, hamers van edelhartengewei, kunnen hier heel goed zijn bewerkt. De vuurstenen werktuigjes, voornamelijk knoopschrabbers van ten hoogste 2 cm lang, zijn van 'pebble flint' dat in de omgeving kan worden gevonden. Alleen het materiaal voor de twee vuurstenen pijlpunten met schachtdoorn en weerhaken is hier

Afb. 1. 's-Gravenhage: Bronovo. Een kuil vol hittestenen uit Midden-Bronstijd. Foto: afdeling archeologie van de gemeente 's-Gravenhage.

Afb. 2. 's-Gravenhage: Bronovo. Twee vuurstenen pijlpunten uit de Midden-Bronstijd. Foto: P. de Ruig.

waarschijnlijk via handel terecht gekomen (afb. 2). De uiteindelijke bewerking tot pijlpunt kan natuurlijk wel ter plekke zijn gebeurd.

Uit Wessex komt een faïencekraal. Deze vondst onderstreept nog eens de nauwe banden die in die tijd tussen de bewoners van Engeland en die van ons gebied moeten hebben bestaan (van Ginkel & Magendans 1991, 30-31).

De huisplaatsen zelf zijn dus niet gevonden. Hoger op de strandwal, waar de nederzetting zal hebben gelegen, bleek de cultuurlaag te zijn geërodeerd. In het noordelijk deel van het opgravingsterrein was deze nergens meer aanwezig. Het lijkt erop dat die erosie al in de prehistorie heeft plaatsgevonden. Op het stuifzand werd een andere, nieuwe bodem aangetroffen, daterend uit de IJzertijd.

Ook nu gaat het om akkerland. Op één plek kon een zeer fraai eergetouwpatroon worden vrijgelegd (afb. 3). De sporen zijn wat dieper dan die uit de Bronstijd, mogelijk was de ploeg wat zwaarder. Een nauwkeurige datering voor de akker is door het gebrek aan voldoende vondstmateriaal niet te geven. Het moet echter in ieder geval voor de introductie van de keerploeg in de Late IJzertijd zijn geweest. Opvallend zijn de vele greppels met een humeuze vulling in het ijzertijdvlak. Ze zullen voor de ontwatering hebben gediend. Blijkbaar lag het grondwaterpeil hoger dan in de Bronstijd. Dat is overigens ook te zien aan het veen dat op sommige plaatsen over de bronstijdlaag is heengegroeid. Hetzelfde fenomeen is in enkele jaren geleden ook bij de opgravingen op de Waalsdorpervlakte geconstateerd (Hallewas 1983, 258).

Gemeente 's-Gravenhage, afdeling archeologie

J.A. Waasdorp

Leiden: Stevenshofjespolder (afb. 4) In de maand juni werden door L.A. den Hollander (AWN, afd. Rijnstreek) in een profielwand in een bouwput in de nieuwbouwwijk Stevenshofjespolder twee stratigrafisch gescheiden vondstniveaus in geulsediment (afzettingen van Duinkerke I) bestudeerd. Uit het onderste niveau, op 2,25 m - NAP, werden 80 scherven aardewerk en een fragment van een maalsteen van tefriet verzameld. In het bovenste niveau, op 1,80 - NAP, werden 39 stuks aardewerk en een bronzen fibula (afb. 4) aangetroffen. Beide niveaus bevatten ook enig botmateriaal. In de uitgeworpen grond werden nog eens 425 scherven geborgen, die na bestudering voor het merendeel aan het bovenste niveau kunnen

Afb. 3. 's-Gravenhage: Bronovo. Eergetouwkrassen uit de IJzertijd, doorsneden door enkele greppels uit dezelfde periode. Foto: afdeling archeologie van de gemeente 's-Gravenhage.

Afb. 4. Leiden: Stevenshofjespolder. Fibula. Foto ROB.

worden toegeschreven. Het aardewerk uit het onderste niveau is uitsluitend met potgruis verschaald, 31% van de wandfragmenten is versierd met vingernagelindrukken, lijnen en kamstreken, 13% is besmeten. Het maalsteenfragment is waarschijnlijk van het roterende type. Het heeft een diameter van 38 cm of iets minder. Het aardewerk kan gerekend worden tot de 'Spanjaardsberg-stijlgroep' en dateert uit ongeveer 200 voor Chr. (van Heeringen 1990).

Het aardewerk uit het bovenste vondstniveau draagt een inheems-Romeins karakter. Het is voor de helft organisch verschaald, minder dan 10% is versierd met bijna uitsluitend dubbele lijnen, waaronder het streepbandmotief. Het percentage besmeten aardewerk is 25%. Ook komen een 12-tal oortjes voor. Bij het inheemse materiaal bevinden zich ook zes kleine fragmenten ruw- en gladwandig Romeins import aardewerk. Een oorfragment van een am-

Afb. 5. Midden-Delfland. Woonplaatsen op en rond het surfplasterrein (omstippeld) te Vlaardingen-West, zoals bekend eind 1982 (links) en midden 1990 (rechts). Losse vondsten zijn niet aangegeven. Schaal ca. 1:20.000. Tek. IPL.

foor (Dressel 20) is te dateren tussen 50 en 75 na Chr. Tezamen met de in de eerste helft van de eerste eeuw AD te plaatsen bovendraadse draadfibula geven zij de belangrijkste daterende ondersteuning voor de vondstgroep. Het inheemse aardewerk zelf komt goed overeen met dat van de oudste fase van de nederzetting Rijswijk-De Bult (Bloemers 1978).

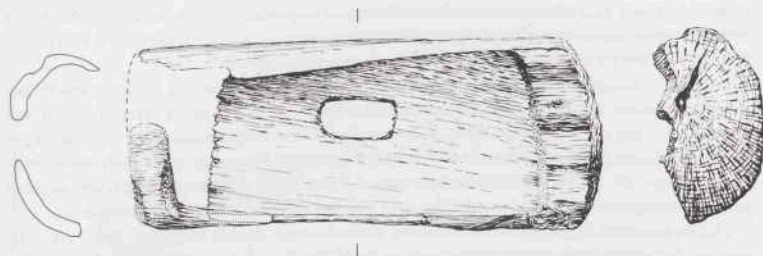
Met de hier beschreven waarneming kunnen we vaststellen dat het uiterlijk van het aardewerk in het midden van de 1e eeuw na Chr. als 'inheems-Romeins' gekarakteriseerd kan worden, en dat tussen de bewoning in de Late IJzertijd en de Vroeg-Romeinse Tijd discontinuïteit moet worden aangenomen.

ROB, Amersfoort

R. M. van Heeringen

Midden-Delfland 1: Algemeen (afb. 5 en 6) Dankzij de intensieve archeologische begeleiding van de herinrichtingswerkzaamheden in Midden-Delfland werden in 1990 67 nieuwe vindplaatsen geregistreerd. Ze dateren uit de IJzertijd, de Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen. Ze kwamen o.a. aan het licht bij de aanleg van een gasleiding van Monster naar Gaag (zie verderop in deze Kroniek) en bij de inrichting van een recreatieterrein met surfplas in het Vlaardingse deel van de Aalkeetbuitenpolder (afb. 5).

Voor de aanleg van de surfplas werd over een aaneengeloten oppervlak van 6 ha het 3 dm dikke kleidek (afzettingen van Duinkerke IIIb) verwijderd, tot aan, of juist onder, de top van het Hollandveen. Ten oosten van de surfplas werd het oppervlak geplogd ten behoeve

Afb. 6. Midden-Delfland. Houten voorwerp van het surfplasterrein te Vlaardingen-West. Schaal 1:15. Tek. H. de Lorm (IPL).

van de aan te leggen beplanting. Als gevolg van deze werkzaamheden kwamen de vondstconcentraties aan de oppervlakte te liggen. Door het grote aanbod van nieuwe vindplaatsen konden de meeste sites slechts zeer globaal worden onderzocht (vondstberging, bemonstering voor ecologisch en C14-onderzoek, documentatie van de lemen haardplaatsen). Slechts twee lokaties konden nauwkeuriger worden bekeken voordat ze aan de surfplaszuiger moesten worden prijsgegeven (zie Midden-Delfland 2 en 4 in deze Kroniek).

De ontdekte woonplaatsen uit de IJzertijd kunnen merendeels in de 3e of 2e eeuw voor Chr. gedateerd worden. Zeker ouder (rond 600 voor Chr.) is een woonplaats die voornamelijk gerepresenteerd wordt door grote hoeveelheden scherven en grove brokken houtskool verspreid over een oppervlakte van 20 x 10 meter. De meer dan 1400 fragmenten aardewerk vertonen in de meeste opzichten een treffende gelijkens met de vondsten van de vindplaats Vlaardingen-Holierhoekse polder (van Heeringen 1987-site 370-34). Hoogstens door een groter aandeel van tonvormige potten zou aan de nieuw ontdekte vindplaats een wat jongere datering kunnen worden toegekend dan aan die in de Holierhoekse polder.

Van de meer incidentele IJzertijd-vondsten op het terrein is met name een fors houten object te noemen (afb. 6). Dit werd, net als verscheidene van de bovengenoemde vindplaatsen, ontdekt door mw. J. Mostert en gemeld door P. Heinsbroek. Het stuk, beschadigd, uit de zuidoostelijke oever van de surfplas en lag in een opgevlude prehistorische kreek. Na berging kon de oorspronkelijke lengte bepaald worden op ongeveer 125 cm. Het grof bewerkte voorwerp is vervaardigd door het uithollen van een deel van een halve elzenstam. De C14-datering van het voorwerp kwam uit in de 4e of 3e eeuw voor Chr., en komt goed overeen met die van de meest nabijge IJzertijd-nederzetting. De functie van het voorwerp is (nog) onbekend, maar te denken valt aan een visbun, een voedertrug of misschien wel een wieg.

Een andere andere vondst in het surfplasgebied betrof het bovenste deel van een menselijk skelet dat spelende kinderen uit de oever van een tijdelijk eilandje in de plas zagen steken. De politie van Vlaardingen borg de meeste beenderen, die voor onderzoek naar het gerechtelijk laboratorium werden verzonden. Bij later archeologisch onderzoek ter plaatse is vastgesteld dat het skelet, net als de uitgeholde boomstam, in een opgevlude kreek lag. De ouderdom van het skelet is daarmee echter nog niet opgelost. De kenmerken van het gebit wijzen echter niet op een al te recente datering. Een botmonster is ter datering verzonden naar het C14-laboratorium in Groningen.

Woonplaatsen uit de Romeinse tijd zijn op en rond het surfplasterrein vrijwel alleen vast-

gesteld op basis van vondstconcentraties. Romeins importaadewerk is opvallend schaars vertegenwoordigd op deze sites. Import en inheems aardewerk wijzen op een vrij vroege datering (1e eeuw na Chr.) van de meeste van deze woonplaatsen.

Nu de inrichtingswerkzaamheden op het surfplasterrein voltooid zijn, blijkt er, wat de bewoningsgegevens uit de IJzertijd en de Romeinse tijd betreft, een groot verschil te zijn met de veldkartering van Bult (Bult 1983). Het aantal zekere woonplaatsen uit de IJzertijd is gestegen van 3 naar 21. De nu bekende 14 woonplaatsen uit de Romeinse tijd vullen een volledige lacune op (afb. 5). Het oorspronkelijke aantal moet echter nog aanzienlijk hoger worden geschat, aangezien alleen het zuidelijke deel van het terrein intensief is verkend.

Dat de toename van Laat-Middeleeuwse woonplaatsen slechts gering is (van 1 naar 3), kan aan het veranderde vestigingspatroon in de Middeleeuwen worden toegeschreven. De huisplaatsen uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd liggen vrijwel allemaal op het veen zelf, de Middeleeuwse lokaties sluiten aan bij een bewoningslint ten zuiden van de surfplas. Dit Middeleeuwse bewoningslint hangt samen met een geulvulling van Duinkerke 0 ouderdom die door inversie in de Middeleeuwen een hoger gelegen rug is gaan vormen. De twee nieuwe Middeleeuwse vindplaatsen liggen in de marge van een noordelijke uitloper van de oost-west gerichte geulrug. Ze dateren van voor het tweede kwart van de 12e eeuw.

Bij de verbouwing van de terpboerderij Sarijnehove op dezelfde geulrug ten zuiden van de surfplas kon eveneens worden vastgesteld dat deze al in de 12e eeuw was bewoond.

IPL, Leiden

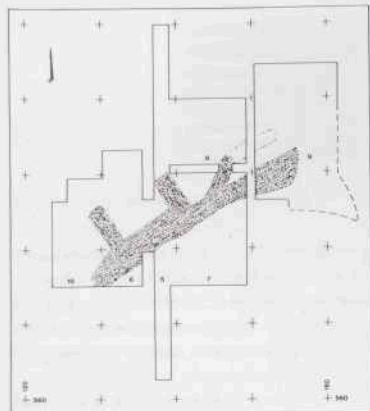
P.W. van den Broeke

Midden-Delfland 2: Aalkeetbuitenpolder site 16.59 (afb. 7 en 8) Evenals in de afgelopen twee jaren, werd ook dit jaar door het IPL een IJzertijd-vindplaats opgegraven, die bij de herinrichtingswerkzaamheden verloren zal gaan (zie Abbink 1989 & 1990). De hier besproken site, 16.59, ligt op het veen onder een kleilaag. De teruggevonden resten behoren tot tenminste één, maar waarschijnlijk meerdere, bewoningsfase(n) daterend uit de 3e of 2e eeuw voor Chr. Van latere bewoning op dezelfde plaats, op grond van het aardewerk te dateren in de vroege 1e eeuw na Chr., is alleen een hardplaats teruggevonden.

Het opgegraven areaal meet ongeveer 40 x 20 meter. Aan de noord- en zuidzijde kon de grens van de bewoning worden vastgesteld; in westelijke richting sluiten de bewoningsresten vermoedelijk aan bij die van de naastgelegen site uit de Romeinse tijd (16.24, zie deze kroniek onder Romeinse tijd); in oostelijke richting leken de bewoningsresten af te nemen, maar hier was de site ook al verstoord door grondwerkzaamheden.

Ook nu weer bleken de bewoningssporen ernstig te zijn aangetast door wateroverlast in de Late IJzertijd. Het water moet in die tijd onder het toenmalige woonoppervlak in het veen zijn binnengedrongen en heeft dit veen aangetast, opgelicht, afgebroken en verplaatst. Ook de bewoningsresten zijn hierdoor uitelkaargeslagen. Delen van vloeren, mestlagen en bewoningsafval zijn in verspoelde positie, of in grote brokken in de onderspoelingsafzettingen teruggevonden. Er omheen werden grote hoeveelheden (bewerkt) hout aangetroffen, merendeels ook in een volstrekt chaotische ligging. Oxydatie van de top van het veen heeft er vervolgens toe geleid dat de bovenste bewoningslagen al waren vergaan voor de opgraving kon plaatsvinden.

Door al deze bodemkundige processen is het niet meer mogelijk gebleken huisplattegronden te reconstrueren of het aantal bouwfases vast te stellen. Wel lagen binnen het opgegraven areaal vier zones, waar de verstoringen geringer waren. Dankzij een verzakking waren delen van het oorspronkelijke veenpakket met de bijbehorende bewoningsresten redelijk in-

Afb. 7. Midden-Delfland: Aalkeetbuitenpolder, site 16.59: Schematische weergave van enkele zones met beter bewaarde huisresten uit de IJzertijd. Schaal 1:600. Tek. 191.

tact onder grondwaterniveau geconserveerd. De verzakking was het gevolg van de vorming van een holte, een veenscheur, bij de wateroverlast. Door de onderspoeling werden delen van het onderliggende rietveen geërodeerd, terwijl het bovenste deel gespaard bleef. Het bovenste deel van het veen, met de bewoningslagen, zakte vervolgens weg in de onstane holtes. Vanwege de complexiteit zijn op afb. 7 alleen de vier zones met de beter bewaarde woonresten aangegeven.

De belangrijkste zone bestaat uit een ca 2 meter brede baan in het zuidelijke gedeelte van het opgravingsareaal. De oriëntatie van deze baan is globaal zuidwest-noordoost. In werkput 5 kwam uit deze baan een duidelijk herkenbare omgevallen vlechtwerkwand tevoorschijn. De verticale palen staken voor een deel nog in het (gekantelde) natuurlijke mosveen. Parallel aan de wand lagen de weggezakte en vaak ook verrommelde resten van vloerlagen en bewoningsafval.

De wand is vermoedelijk de zuidelijke lange wand van een woonstalhuis. Opvallend bij de constructie van de wand is het voorkomen van zwaardere palen aan de buitenzijde, op een afstand van ca 2 meter uit elkaar. Over het aantal staander-rijen (1 of 2) kan helaas geen uitspraak worden gedaan. De wand is goed te vervolgen over een lengte van ca 12 meter, maar gaat dan in oostelijke richting (ter hoogte van werkput 7) over in een areaal met zeer veel houtresten, die willekeurig door elkaar lijken te liggen. Op deze plaats ligt opnieuw een scheur, die een noord-zuid richting heeft. Deze scheur lijkt ouder dan de scheur met de huiswand. De overige twee scheuren zijn noordwest-zuidoost georiënteerd. Of ze gelijktijdig zijn met de eerste of de tweede scheur valt niet vast te stellen.

In alle drie de kleinere scheuren zijn verzakte bewoningslagen aangetroffen, die nu in een andere richting gekanteld waren. De intacte vloerlagen bestonden uit mest, riet of biezen afgewisseld door woonniveaus uit as, houtskool en scherven. De maximaal bewaarde dikte van deze pakketten bedroeg ca 50 cm. In een van de bewoningslagen werd een complete weef- of kaardkam gevonden, gemaakt van gewei. Het is inmiddels de tweede uit Midden-Delfland (afb. 8).

Het valt moeilijk te zeggen of de verschillende scheurvullingen ook van verschillende

Afb. 8. Midden-Delfland: Aalkeetbuitenpolder, site 16.59: Benen weef- of kaardkam uit de IJzertijd. Schaal 1:2. Foto IPL.

bouwfasen afkomstig zijn, maar gezien de enorme hoeveelheden hout en de bevindingen bij eerdere opgravingen in Midden Delfland mag deze mogelijkheid zeker niet worden uitgesloten. De 'eilandjes' met reconstrueerbare nederzettingssporen in de scheuren zijn aan alle kanten omgeven door onderspoelingsafzettingen, waarin de archeologische resten totaal verrommeld voorkomen. In het oostelijke deel van de opgraving kon daaruit een complete houten peddel(?) worden geborgen.

IPL, Leiden

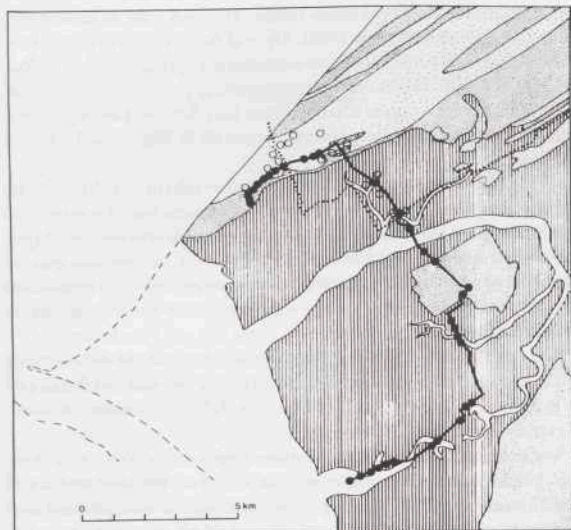
A. A. Abbink & R. Frank

Monster – Gaag: Pijpleiding van de Nederlandse Gasunie (afb. 9 en 10) In juli werd door de NV Nederlandse Gasunie begonnen met de aanleg van een 21 km lange gasleiding van Monster naar Gaag (bij Maasdijk). Het tracé voerde door onder meer Monster, Den Haag en Wateringen, alsook door Midden-Delfland. Op grond van de aanwezigheid van diverse vindplaatsen in het tracé waren tussen ROB en Gasunie vooraf enkele aanpassingen in het tracé overeengekomen. Daarmee was nog niet het behoud van alle archeologische waarden verzekerd. Door een omvangrijke financiële bijdrage van de Gasunie kon de aanleg van de leiding evenwel continu archeologisch worden begeleid. De resultaten hiervan overtroffen de verwachtingen. In drie maanden werden 42, in meerderheid nog onbekende, vindplaatsen geregistreerd (afb. 9).

In het tracégedeelte tussen Monster en de Zweth bij Wateringen zijn 11 vindplaatsen gedocumenteerd, waarvan 5 al bekend waren (Van Heeringen 1983). Ze kunnen vanaf het Laat-Neolithicum tot in de Late Middeleeuwen worden gedateerd. In het duingebied bij Monster en Den Haag, te weten langs de Haagweg en de Monsterseweg, zijn op acht lokaties bewoningssporen aangetroffen, daterend uit de Vroege Bronstijd, de IJzertijd, de Romeinse Tijd, de Vroege en de Late Middeleeuwen (11e-13e eeuw). De betreffende cultuurniveaus – het aantal lagen per vindplaats kon oplopen tot acht – liggen soms direct op elkaar, maar zijn meestal van elkaar gescheiden door stuifzand. Uitsluitend de jongere lagen, daterend vanaf het begin van de Late IJzertijd, hebben sporen van bewoning opgeleverd (paalgaten, greppels, en een mogelijke hardplaats), en van akkers, die met behulp van keerploegen moeten zijn geploegd. De laatste dateren uit het einde van de Late IJzertijd of uit de Vroeg-Romeinse Tijd.

De huizen blijken, wanneer ze herkend konden worden, altijd op de hogere punten in het duinlandschap te hebben gestaan. De akkers zijn daarentegen alle aangelegd op lagere, (periodiek) vochtiger plaatsen waar in de ondergrond een vruchtbare humeuze, in sommige gevallen zelfs venige laag aanwezig is.

In de loop van de Late IJzertijd lijkt er een bewoningsverdichting van het duingebied plaats gevonden te hebben. Dit is onder meer zichtbaar in de toename van het aantal vind-

Afb. 9. Monster-Gaag. Vindplaatsen in het tracé van de gasleiding van de NV Nederlandse Gasunie.

plaatsen en de over grote afstand aanwezige akkers, wat wijst op een omvangrijk in cultuur gebracht, open landschap. Deze bewoningsverdichting valt samen met een periode waarin het lagere klei-/veengebied ten oosten van Den Haag regelmatig door de binnendringende zee wordt overstromd. Mogelijk hebben de bewoners van dat gebied hun heil in de duinen gezocht.

In vergelijking met de voorafgaande periode lijkt in de Romeinse Tijd de omvang van de nederzettingen groter te worden. Ze bereiken dan een lengte van 60 à 70 m, in de periode daarvoor slechts een lengte van 25 à 35 m.

Langs de Haagse Lozerlaan, in het ten oosten van het duingebied gelegen klei-/veengebied, zijn twee sites uit de Romeinse tijd gedocumenteerd. Beide liggen op oeverwallen van Duinkerke I-restgeulen.

De meest oostelijke vindplaats, gelegen op de hoek van de Erasmusweg-Lozerlaan, leverde een aantal greppels en kuilen op, waarin naast het gewone bewoningsafval uit de 2e-3e eeuw, fragmenten van dakpannen, tufsteen en mortel werden aangetroffen. Deze resten zijn een indicatie dat daar een (gedeeltelijk?) uit steen opgetrokken gebouw heeft gestaan, een zeldzaam verschijnsel in Zuid-Holland.

Ten oosten van Wateringen, tegen de Middenweg, werd een site uit het einde van de 11e of de 12e eeuw aangetroffen, die door diepploegen ten dele is verstoord. De vindplaats is gelegen op Duinkerke I-afzettingen die een omvangrijk Calais II-duin afdekken. Een tweede schervenconcentratie uit de eerste helft van de 12e eeuw, gelegen tegen de Zweth, bleek zich in klei te bevinden die in de 18e of 19e eeuw van elders was aangevoerd om een veenwinning perceel te egaliseren.

In het tracégedeelte oostelijk van de Zweth (Midden-Delfland) waren vóór de aanleg van de gasleiding zeven vindplaatsen bekend (Bult 1983). Op vijf daarvan werden opnieuw vondsten verzameld. De verkenning leverde 17 nieuwe vindplaatsen op, daterend uit de Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen. Bijbehorende grondsporen zijn daarbij maar hoogst zelden waargenomen. In de zes gevallen dat de vondsten door hun dichtheid woonplaatsen zullen vertegenwoordigen, gaat het om inheemse nederzettingen uit de Romeinse Tijd (2×) en uit de Late Middeleeuwen (4×).

De nederzettingenvondsten uit de Romeinse Tijd kwamen aan het licht in de nabijheid van kreekruggen, die indertijd in dit gebied geliefde vestigingsplaatsen vormden. Het materiaal van een vindplaats in de Kralingerpolder (Maasland), enkele tientallen scherven van bijna uitsluitend inheems aardewerk, alsmede een kleine meloenkraal van blauwgroen glas, is voor een deel afkomstig uit een naast de leidingsleuf gelegen bouwput voor een tuinbouwkas. Hier vond K. F. van Dijk uit De Lier eerder al enige scherven, onder meer van Romeins aardewerk uit de 2e eeuw na Chr.

Het vondstmateriaal van een lokatie in de Dorppolder (Schipluiden) plaatst de bewoning in de 2e(-3e) eeuw na Chr. Naast enkele honderden aardewerkscherven, wat botmateriaal, steen en vermoedelijke tegulafragmenten is (ook) voor deze vindplaats een kleine meloenkraal van blauwgroen glas te noteren.

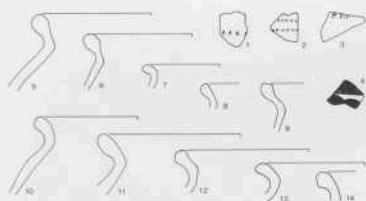
De nieuw ontdekte woonplaatsen uit de Middeleeuwen liggen in de Woudse Polder (Schipluiden). Nabij een reeds bekende terp, die tussen ca. 1150 en 1400 bewoond is geweest, kwamen over een afstand van 200 m vier nog onbekende oudere woonplaatsen aan het licht, te dateren omstreeks de 11e eeuw. De jongste daarvan bleek eveneens een ophoging te hebben, met aardewerk uit het eind van de 11e of het begin van de 12e eeuw in het kleilichaam. In de andere drie gevallen lijkt het om vlaknederzettingen gaan. Zo'n situatie strookt met de ouderdom van deze woonplaatsen. Ze kunnen toegewezen worden aan vroege ontginners van het veengebied, dat sinds de Romeinse Tijd gemedend was (Bult 1986, Bult/Hallewas 1990). Erfophoging werd pas na de ontginningsfase noodzakelijk, toen klink en oxydatie van het veen tot wateroverlast leidde. De eerste aanleiding zullen echter de overstromingen uit het tweede kwart van de 12e eeuw (Duinkerke IIIb1) hebben gevormd.

De vondsten uit de vlaknederzettingen zijn in meerderheid onder het 5 dm dikke kleidek uit de laatstgenoemde transgressiefase aangetroffen, in een 1-2 dm dikke, donkergrijs gekleurde kleilaag (Duinkerke I) op het dikke pakket Hollandveen.

Een bijzonder gegeven is dat de vier vroege woonplaatsen op een rechte lijn liggen nw-zo. Waarschijnlijk valt het rechte tracé van de gasleidingsleuf toevalligerwijs samen met een lineair bewoningspatroon, bijvoorbeeld langs een ontginningsas.

De vondsten uit deze vier woonplaatsen bestaan overwegend uit aardewerk. Bij het vroegste complex (tweede helft 10e-midden 11e eeuw;afb. 10) valt op dat de soortensamenstelling opvallend beperkt is, ondanks het aantal van 264 fragmenten. In drie gevallen komt versiering met een radstempel voor (nrs. 1-3), met de aantekening dat nr. 1 grijs aardewerk betreft dat op de schijf gemaakt is; de andere twee zijn handgevormd. Bij de overige 18 scherven van vroege keramiek gaat het om hard gebakken kogelpotten met donkere kern en lichter gekleurd oppervlak. Karakteristiek voor het complex is verder dat pingsdorf-aardewerk een bescheiden aandeel heeft (16×; nr. 4), dat zachtgebakken, soms steengruisgemagerde kogelpotten (nrs. 5-14) de hardgebakken exemplaren sterk overvleugelen (218× tegenover 6×), dat paffrath-aardewerk slechts met een enkele (niet gelaagde) scherf vertegenwoordigd is en

Afb. 10. Monster-Gaag. De randen en het versierde aardewerk van een Laat-Middeleeuwse vindplaats in de Woudse Polder, Schipluiden. Schaal 1:4. Tek. P.W. van den Broeke/E.J. Bult.

dat andenne-aardewerk geheel ontbreekt. Twee scherven van roodbakkend aardewerk zijn als intrusief te beschouwen.

De determinatie van een groot deel van de vondsten danken wij aan mw. drs. M. Brouwer/mw. drs. M. Kleiterp (RMO; Romeins), drs. E.J. Bult (ROB; Laat-Middeleeuws) en drs. W.J.H. Verwers (ROB; Vroeg-Middeleeuws).

RMO, Leiden/Gemeente 's-Gravenhage, afd. archeologie
ROB, Amersfoort

P.W. van den Broeke
J.-K.A. Hagers

Noordzee: (afb. 11) In het najaar van 1990 werden op het strand bij Scheveningen grondwerkzaamheden uitgevoerd ten behoeve van de kustverdediging. Tijdens een strandwandeling vond de heer R. de Niet op 22 december, net ten zuiden van de Scheveningse Pier een doorboorde gewei bijl. De bijl is vervaardigd uit de afgeworpen hoofdstang van een edelhertgewei, waarvan delen van de rozenkrans en de oog- en ijstak met een vuurstenen werktuig zijn verwijderd. Het gat voor de steel en de snede vertonen sporen, die ook op de bewerking met vuursteen wijzen.

Dergelijke werktuigen worden in het Mesolithicum en Neolithicum gedateerd. De vondstomstandigheden maken een datering in het Mesolithicum het meest waarschijnlijk. Het zand dat voor de verbetering van de kustverdediging wordt gebruikt komt namelijk uit de Noordzee. In 1975 is het strand opgespoten met zand afkomstig van een winlokatie op ca 20 km ten westen van Scheveningen, en in 1985 is zand gebruikt dat ca 30 km uit de kust is opgezogen. Van welke diepte het zand is opgezogen, is onbekend. Deze lokaties suggereren echter vrijwel identieke vondstsituaties als we kennen van andere Mesolithische vondsten uit het kustgebied (Verhart 1988a & 1988b). Een datering in het Mesolithicum is derhalve het meest waarschijnlijk.

RMO, Leiden

L. B.M. Verhart

Rotterdam: Hillegersberg Boringen en een opgraving op het perceel Bergse Dorpstraat-Kerkstraat op de flank van de donk van Hillegersberg brachten houtskool, vuursteenmateriaal en enkele fragmenten aardewerk aan het licht. De vondsten lagen voornamelijk in het donkzand op een diepte van 4,50 en 5,50 m - NAP. Het met steengruis gemagerde aardewerk is slecht geconserveerd en laat vooralsnog geen goede datering toe. Tussen het vuursteenmateriaal, waarvoor gerolde én gemijnde vuursteen is gebruikt, zijn een B-spits en mogelijk een fragment van een geslepen bijl herkend. Een en ander duidt op activiteiten in het Mesolithicum en het Neolithicum.

BOOR, Rotterdam

P.S.G. Asmussen, J.M. Moree, M.C. van Trierum

Afb. 11. Noordzee. Vooraanzicht van een geweibijl. Schaal 1:2. Foto RMO.

Voorburg: Leeuwensteijn (afb. 12) In enkele proefsleuven gegraven door de Archeologische Werkgroep Voorburg (AWV) was geconstateerd dat zich in de ondergrond van het Park Leeuwensteijn prehistorische bewoningssporen bevinden (zie Hessing 1990). Nieuwbouwplannen van de gemeente Voorburg noodzaakten op korte termijn tot opgraven. Het onderzoek werd mede gefinancierd door de gemeente Voorburg. De ROB werd tijdens het onderzoek bijgestaan door vrijwilligers van de awv.

Het terrein is gelegen op de oostelijke rand van de meest oostelijke strandwal. De op de strandwal afgezette Oude Duinen zullen het gebied eertijds een vrij uitgesproken reliëf hebben gegeven. Onder invloed van de voornamelijk Middeleeuwse bodembewerking zijn echter alle oorspronkelijke hoogteverschillen verloren gegaan. Ten oosten van de duinrug begon een uitgestrekt veengebied dat doorsneden werd door geulen. Een van deze geulen is bij de opgraving aangesneden.

De meeste sporen en vondsten zijn aangetroffen in een kleine duinpan van ongeveer 20 x 15 m. De nederzetting die op de omliggende duintopjes heeft gelegen was vrijwel geheel verdwenen. Omdat de prehistorische sporen in de duinpan bij de egalasatie van het terrein door een dik zandpakket werden afgedekt zijn ze daar wel goed geconserveerd.

In de duinpan zijn greppelsystemen, eergetouwsporen, afvalkuilen en paalsporen aangetroffen die stratigrafisch in tenminste vier hoofdfasen kunnen worden verdeeld. Tussen de verschillende fasen is stuifzand over de bewoningsslagen afgezet. Binnen sommige hoofdfasen kunnen enkele subfasen worden onderscheiden. De meeste sporen lijken te maken te hebben met het steeds weer ontwateren en in cultuur brengen van de drassige bodem van de duinpan. Alle fasen kunnen op grond van het bijbehorende aardewerk gedateerd worden in de Midden-Bronstijd. Door de goede conserveringstoestand van het plantaardig materiaal in de drassige omgeving kon ook belangrijke informatie over de natuurlijke vegetatie worden verkregen. De aardigste vondst was een vrijwel complete houten hamer vervaardigd uit een massief stuk eikehout (afb. 12).

Wassenaar: Plumestein Aan de Rijkstraatweg 695 stond tot kortgeleden de villa 'Plumestein', die echter moest wijken voor de bouw van een complex van zgn. landgoedappartementen. Het terrein maakt landschappelijk deel uit van van een relatief hoog en ongestoord gedeelte van de Oude Duinen. De gemiddelde hoogte van het terrein is ongeveer 2,50 m + NAP.

Leden van de archeologische werkgroep van de Stichting Historisch Centrum te Wassenaar hebben in eerste instantie de 2 m diepe bouwput verkend. De vondsten die daarbij gedaan zijn vormden de aanleiding voor een langdurige opgravingscampagne, die ook in 1991 zal worden voortgezet. Voorlopig is vastgesteld dat zich op een gemiddelde diepte van onge-

Afb. 12. Voorburg: Leeuwensteijn. Houten Hamer uit de Midden-Bronstijd. Hoogte ca. 23 cm. Foto ROB.

veer 75 cm onder maaiveld een eerste grijze cultuurlaag aftekent. In deze laag bevinden zich kleine IJzertijdscherfjes vermengd met scherven uit de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen. Daaronder, op gemiddeld 1 m beneden maaiveld is een grijswitte zandlaag zichtbaar, waarin veel meer en grotere IJzertijdscherven voorkomen. Behalve aardewerk werd uit deze laag ook een typologisch goed herkenbaar maalsteenfragment uit tefriet geborgen. Het IJzertijdaardewerk en het maalsteenfragment konden door R. M. van Heeringen (ROB) vrij scherp gedateerd worden tussen 300 en 250 voor Chr.

Bron: Jaarverslag van de werkgroep archeologie van de Stichting Historisch Centrum Wassenaar (A. Bakels)

Westvoorne: Rockanje Op het woningbouwterrein 'Oudeweg' te Rockanje zijn vier nederzettingsterreinen ontdekt uit de Late IJzertijd. Elk terrein afzonderlijk lag, voor zover viel na te gaan, op een oligotrofe veenbult; in geen van de gevallen zal het om meer dan één boerderij hebben gegaan. De nederzettingssporen zijn afgedekt door achtereenvolgens een kleiige veenlaag (een overgroeiingsveen), Afzettingen van Duinkerke I, post-Romeins veen, een vette klei (mogelijk Duinkerke II) en sterk zandige, erosieve Afzettingen van Duinkerke III. In het Hollandveen is een humeuze tot venige klei aanwezig (Duinkerke O).

Eén terrein is onderzocht, waarbij een 3-schepige boerderij van ca 21,5 x 5,5 m, met 12 stalboxen werd blootgelegd. In het woongedeelte van de boerderij, waar de haard zich bevond, is een flink aantal (fragmenten van) zogenaamde driepootjes aangetroffen. Deze worden in verband gebracht met het winnen van zout door het indampen van zeewater (Van den Broeke 1986). Voorts werden hier enkele weefgewichten en een groot deel van een haardrooster gevonden. Pal naast de buitenzijde van de noordelijke stalwand lag een menselijk skelet.

Het terrein leverde ook materiaal op uit de Romeinse Tijd. Het betrof handgevormd, inheems aardewerk en Romeins importmateriaal, dat zich in de top van een Duinkerke I-afzetting bevond.

Dank gaat uit naar de heer J. van Toledo (Nieuwenhoorn), de gemeente Westvoorne, in het bijzonder de heer ing. C. Wind, en de provincie Zuid-Holland voor de persoonlijke c.q. financiële steun tijdens het onderzoek.

BOOR, Rotterdam

M.C. van Trierum en P.S.G. Asmussen

Romeinse tijd

Alphen aan de Rijn: De Schans (afb. 13) Op het toekomstige industrieterrein aan de Schans werd in het voorjaar het reeds in 1988 gestarte onderzoek door het RMO afgerond.

Op grond van eerdere waarnemingen (zie de Archeologische Kroniek over 1980) en een veldverkenning van de Awn-Rijnstreek (Polak 1987) werd in 1988 besloten het terrein aan de Schans nader te onderzoeken. Sporen van een mogelijk wegtracé en vele aardewerkscherven gaven aanleiding te veronderstellen dat in deze buurt bewoningsresten te vinden zouden zijn uit de Romeinse Tijd.

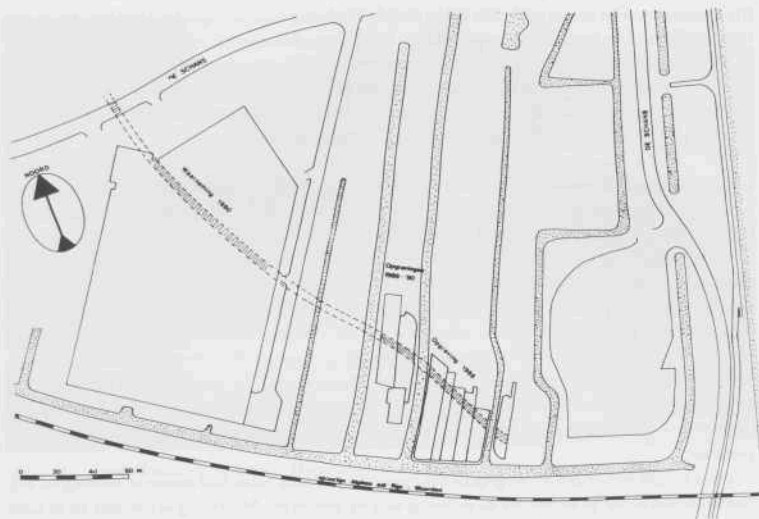
Tijdens de eerste campagne van het RMO (zie de Archeologische Kroniek over 1988) werd inderdaad een deel van de weg teruggevonden, dat bestond uit een pakket grind, wat schelpen en verspreide brokken natuursteen. Aardewerk en baksteenpuin dateerden de weg in de Romeinse Tijd. Tegelijkertijd werd een systeem van greppels (parallel aan en haaks op de weg) blootgelegd. Een tweede campagne werd in 1989 door de Njbc uitgevoerd in de belendende percelen (zie afb. 13). Wederom werd de weg aangetroffen samen met een greppel vol Romeins materiaal. Ook werd een eerste paalgat gevonden. Deze laatste vondst vormde de aanleiding voor de derde campagne in 1990. Deze opgraving werd verricht op het perceel grenzend aan dat van de opgraving van 1988 en aansluitend op het gedeelte waar de Njbc in 1989 onderzoek had verricht. Doel was het vinden van sporen van van één of meerdere Romeinse bouwsels.

De eerste werkput, ten zuidwesten van de werkput van de Njbc, leverde behalve een vermoedelijke haardplaats geen gegevens op. Een tweede werkput, aangelegd ten westen van die van de Njbc, leverde evenmin paalsporen op. Wel werd weer de weg aangesneden, hoewel het pakket grind hier aanmerkelijk dunner was dan bij eerdere waarnemingen elders op het terrein. De richting kon echter worden vastgesteld door de aanwezigheid van een greppel aan weerszijden van de baan, en een ondiep spoor in het midden ervan.

Het schervenmateriaal dat in de weg en de bermgreppels gevonden is, bestaat uit zowel inheems als Romeins aardewerk. Aan de hand van de typen en de aan- dan wel juist afwezigheid van bepaalde aardewerksoorten (zoals bijvoorbeeld het vrijwel ontbreken van 1e-eeuwse terra nigra, maar het in grote getale voorkomen van het voornamelijk uit de 2e en 3e eeuw stammende Rupeliaanse aardewerk), kan een globale datering voor de weg in de 2e of 3e eeuw na Chr. worden gegeven.

Parallel aan de weg werden nog enkele andere greppels aangetroffen, alle vol met hetzelfde soort schervenmateriaal. Ook werden munten, fibulae, andere ijzer- en bronswaaren, glas, slijpstenen en fragmenten van terracotta-beeldjes geborgen.

De conclusie die na afloop van de drie graafcampagnes getrokken kan worden is de volgende. De grindbaan, die in 1980 voor het eerst werd waargenomen blijkt een weg te zijn,

Afb. 13. Alphen aan de Rijn: De Schans. Tracé van de Romeinse weg. Tek. RMO.

die door het vondstmateriaal gedateerd kan worden in de 2e en 3e eeuw na Chr. Eventuele nog bestaande twijfels over de identiteit zijn weggenomen door de vondst van twee bermgreppels. Aan de westzijde van de weg is een greppelsysteem aangetroffen, contemporain met de weg. Ondanks de vele scherven, dakpanfragmenten, huttenleemresten en enkele haardplaatsen, is het slechts bij de vondst van 1 paalgat gebleven. Gezien het vele afvalmateriaal dat gevonden is en de nabijheid van het castellum onder het huidige centrum van Alphen, mogen we toch aannemen dat in deze buurt langs de weg bewoning is geweest. Omdat de hoeveelheid vondsten afneemt naar het noorden, zuiden en oosten van het terrein is het zeer waarschijnlijk dat de meeste overblijfselen van de gebouwen zijn verdwenen onder de spoorlijn Alphen-Woerden (zie ook de Archeologische Kroniek over 1988).

RMO, Leiden

M. Kleiterp

Alphen aan de Rijn: Rijksweg 11 In vervolg op een opgraving in 1987 groeven amateurarcheologen van de AWN-afdeling Rijnstreek, enkele proefsleuven vlak langs de toekomstige Rijksweg 11. Enkele nieuwe sporen van Romeinse bewoning werden aangetroffen, maar het zwaartepunt van de nederzetting zal toch verder westwaarts hebben gelegen. Een fragment van een terracotta-beeldje van een moedergodin maakt deel uit van het vondstmateriaal.

Alphen aan de Rijn: Varia Andere waarnemingen werden gedaan aan de Molenvliet, in de omgeving van de Leidsche Schouw, de Gnephoek en de Emmalaan. Een aantal malen werden concentraties van Romeins vondstmateriaal aangetroffen waarvan de context niet geheel duidelijk was. Een Karolingische munt werd gevonden in de oeverzone van de Oude Rijn ten noorden van het dorpscentrum.

Binnenmaas Het onderzoek van leden van de Stichting Archeologie Hoekse Waard op diverse lokaties in de bermsloten van de Hoge Weg langs de noordelijke oever van de Binnenbedijkte Maas werd dit jaar voortgezet. Interessant was de vondst van een aantal crematiegraven uit de Romeinse Tijd. De inhoud van een drietal kuilen is verzameld. Het Romeinse importaardewerk dateert uit de 2e eeuw na Chr. Met het oog op toekomstige bescherming zal getracht worden de omvang van dit grafveld vast te stellen.

Leidschendam: Rietvink (afb. 14 en 15) Na de vondst van een gedeelte van de mogelijke gracht van Corbulo in het najaar van 1989 (zie Hessing 1990, 342 en afb. 14) in de polder Rietvink, is getracht het verloop van deze gracht verder te traceren. Tussen De Vliet en de meest oostelijke strandwal zijn in de gemeenten Leidschendam en Voorburg de schaarse, nog beschikbare onbebouwde terreinen met behulp van de EM-31 bodemweerstandsmeter van de Rijks Geologische Dienst in kaart gebracht. De ondergrond van dit gebied bestaat voornamelijk uit veen, dat doorsneden wordt door geulen ontstaan in de Duinkerke 0 en Duinkerke I transgressiefasen. De aanwezigheid van deze geulen vormde, naast het grote aantal verstoringen, een extra complicatie bij het onderzoek. De opvulling van de natuurlijke geulen verschilt namelijk nauwelijks van die van de gracht, waardoor met de EM-31 apparatuur het onderscheid tussen natuurlijke en gegraven fossiele waterlopen niet kan worden gemaakt.

Uiteindelijk is het gelukt de gracht over een afstand van ruim 600 meter te vervolgen: hij bleek vrijwel recht te lopen. In de richting van de gemeente Voorburg verdwijnt de gracht in de loop van de huidige Vliet (afb. 15).

Nieuwbouwplannen van de gemeente Leidschendam in het gebied waar de gracht is gevonden vormen een ernstige bedreiging voor de nog aanwezige resten. In 1991 zullen daarom op enkele geselecteerde plaatsen opgravingen moeten plaatsvinden.

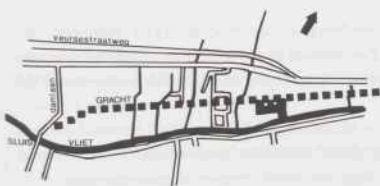
Midden Delfland 3: Schipluiden & De Lier In deze beide gemeenten is door medewerkers van het IWP een drietal proefopgravingen verricht. Het gaat om de in het herinrichtingsgebied onder de codes 3.01 (Schipluiden-Tramkade), 19.07 (De Lier-Oude Campseweg) en 20.03 (De Lier-Scheeweg) aangemerkte sites. De campagne luidde het begin in van het Westlandproject, een nieuw project van het IWP dat zich de komende jaren zal richten op de inheems-Romeinse bewoning in het Westland. In nauwe samenwerking met het IPL en de ROB zal de komende jaren getracht worden het enorme archeologische potentieel van het herinrichtingsgebied nader te documenteren.

Het onderzoek in het najaar van 1990 bestond uit het aanleggen van proefsleuven over plaatsen die bij voorgaande veldverkenningen aangemerkt waren als inheems-Romeinse sites (Bult 1983, Bult & van den Broeke 1990). Het doel was een beeld te verkrijgen van de kwaliteit en de aard van de nederzettingen en tevens inzicht te verwerven in de mate van conservering op basis waarvan beoordeeld zou moeten worden of de sites zich lenen voor uitbreider vervolgonderzoek.

In alle drie de gevallen ging het om nederzettingen gelegen op stroomruggen, die deel hebben uitgemaakt van het Gantelsysteem. Het onderzoek resulteerde in de onderschrijving van het belang van vervolgonderzoek in twee gevallen: Tramkade (3.01) en Oude Campseweg (19.07). Het werd duidelijk dat bij verder onderzoek ondermeer aandacht besteed zal moeten worden aan de huisplaatsen zelf, de perceleringssystemen en de interrelatie van bewoning en landschap. Nu al zijn er belangrijke stratigrafische aanwijzingen verkregen over de

Afb. 14. Leidschendam: Rietvink. Doorsnede door een Romeinse gracht. Foto rob.

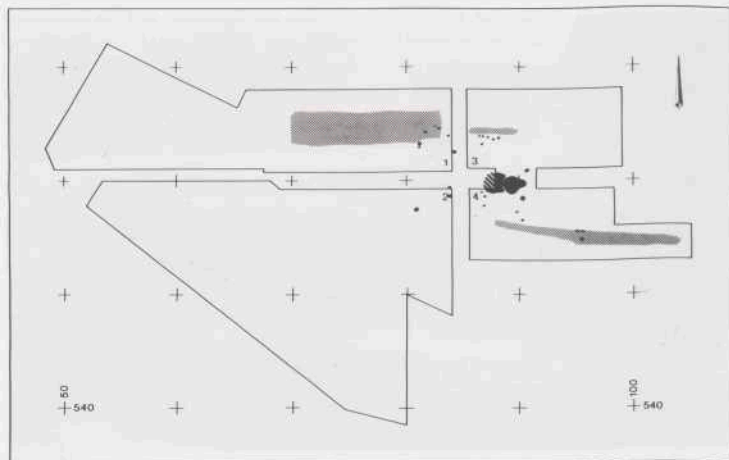
Afb. 15. Leidschendam: Rietvink. Het door middel van bodemweerstandsmetingen en archeologisch onderzoek vastgestelde tracé van de Romeinse gracht. Tek. rob.

(Late) IJzertijd. Het vervolgonderzoek aan de Oude Campsweg is uitgevoerd in het voorjaar van 1991 en hierover zal in de volgende Kroniek bericht worden. De site aan de Tramkade zal volgens de huidige meerjarenplanning in 1993 worden opgegraven.

IPP, Amsterdam

H. van Londen & P.M. van Leusen

Midden-Delfland 4: Aalkeetbuitenpolder, site 16.24 (afb. 16) Deze lokatie, die door E.J. Bult (1983) als een IJzertijd-woonplaats was gekarakteriseerd, bleek bij nader onderzoek een woonplaats uit de Romeinse Tijd. De (beperkte) noodopgraving op deze lokatie werd uitgevoerd door het IPL in samenwerking met het IPP. Aangetroffen zijn de resten van een driescapig woonstalhuis, waarvan het woongedeelte nog min of meer intact was. De rest van

Afb. 16. Midden-Delfland: Aalkeetbuitenpolder, site 16.24: Restanten van vlechtwerk (grijs), staande palen en hardplaatsen (zwart) van een boerderij uit de Romeinse Tijd. Schaal 1:500. Tek. 191.

het gebouw was sterk verstoord door over- en onderspoelingsprocessen (zie voor een beschrijving daarvan Midden-Delfland 2, onder Prehistorie in deze Kroniek). Met deze constatering is aangetoond dat deze vorm van verstoring ook nog in of na de Romeinse Tijd is opgetreden.

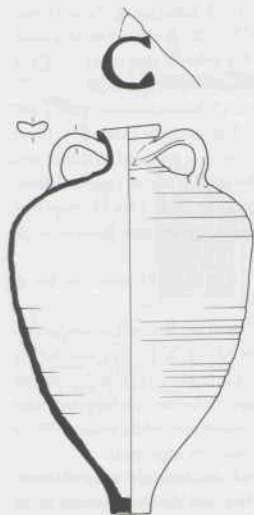
Het 'ongestoorde' gedeelte van de site (zie afb. 16, het omcirkelde areaal) bestond uit een pakket rietveen, overgaand in grotendeels geoxydeerd mosveen, waarop de bewoning was gesitueerd. De woonplaats is aan alle kanten omgeven door verspoelingsafzettingen.

De oriëntatie van het gebouw is vrijwel west-oost. De restanten van het vlechtwerk van de beide lange wanden, die zijn aangetroffen, waren in slechte staat. De zuidelijke wand is mogelijk onder invloed van de onderspoelingsprocessen verschoven in oostelijke richting. De zwaardere staanders (diam. 25 cm) in het woondeel, gemaakt van essehout, stonden nog min of meer verticaal. De onderlinge afstand bedroeg 3, resp. 6,4 meter. Mogelijk waren enkele lichtere staanders er tussen geplaatst. De breedte van het middenschip lijkt te variëren, maar het is niet uit te sluiten dat er eigenlijk twee bouwfases vertegenwoordigd zijn. De zware staanders staan in duidelijk contrast tot de bouwwijze uit de IJzertijd in Midden-Delfland. Het bewijs voor de zgn. A-constructie, die zo typisch voor deze regio in de Romeinse Tijd schijnt te zijn, is voor dit huis niet te leveren (zie verder Hallewaas 1986).

De woonlagen op het natuurlijke veen bestaan grotendeels uit halfvergaan riet en mest, waar tweemaal een kleilaag op is gebracht. Bij de aanleg van de tweede kleivloer is de hardplaats verplaatst in westelijke richting. De harden waren bolvormig, gemaakt van zorgvuldig neergelegde scherven en bedekt met leem. De oudste hard werd minstens tweemaal vernieuwd, de jongste minstens eenmaal. De combinatie van ophoging van de vloer en verplaatsing en vernieuwing van de hard wijst op langdurige bewoning. Aan de hand van het

Afb. 17. Naaldwijk: Tiendweg. Romeinse amfoor van het type Pelichet 47. Schaal 1:10 (stempel 1:1). Tek. rov.

verzamelde Romeinse aardewerk is de woonplaats voorlopig gedateerd in de 1e eeuw na Chr. (det. mw. drs. M. Brouwer, RMO).

IPL, Leiden

A.A. Abbink & R. Frank

Naaldwijk: Tiendweg (afb. 17) In 1985 zijn uit een bouwput aan de Tiendweg in Naaldwijk resten geborgen van een Romeins grafveldje. Onderzoek van de keramische vondsten heeft onder meer aangetoond dat het grafveld dateert uit de late 2de-vroege 3de eeuw na Chr. (Bult/van der Hout/Immerzeel 1988). Aan de vondstinventaris kan nu een amfoor worden toegevoegd (afb. 17) die destijds niet voor bestudering beschikbaar was en die onlangs door de vinder is verkocht aan het Westlands Streekmuseum in Naaldwijk. De amfoor is indertijd samen met het overige keramisch materiaal in sterk gefragmenteerde staat aangekomen op de stort van de bouwput. De fragmentatie (vele scherven zijn nauwelijks groter dan splinters) is het gevolg van een ontploffing. Deze is herkenbaar aan het grillige verloop van de verticale breuklijnen en aan de vervorming en verkleuring van een aantal der scherven. Hieruit is af te leiden dat de amfoor nog in intacte toestand, als onderdeel van het dodenmaal dat aan de overledene werd meegegeven, op de brandstapel heeft gelegen en daar is geëxplodeerd.

Afb. 17 toont de amfoor na restauratie (uitgevoerd door J. Kottman, rov Amersfoort). Zij behoort tot het type Pélichet 47, een groep wijnamforen die vanaf het midden van de 1ste eeuw tot ver in de 3e eeuw na Chr. in Zuid-Frankrijk in productie is geweest (Laubheimer 1985, 261-93). Het is niet waarschijnlijk dat de oorspronkelijke inhoud bij het dodenmaal hoorde. De netto inhoud van 41,7 liter (gemeten met tempexballetjes tot aan de rand

van de amfoor) vertegenwoordigde, in wijn omgerekend, een flink kapitaaltje. Voorts vertoont de amfoor sporen van langdurig (of intensief) hergebruik. Wat de dode te drinken meekreeg was dan ook hooguit een paar liter water, opgediend – bij gebrek aan beter – in een amfoor uit de zoveelste hand.

Aandacht verdient ten slotte het amfoorstempel: een letter C (Laubenheimer 1985, 427 nr. 4), in 'hol' reliëf ingedrukt op de schouder halverwege de handvatten (afb. 17). Over de datering van dit tamelijk zeldzame stempel was tot dusver weinig bekend. Slechts zijn aanwezigheid in de legerplaats Zugmantel (Jacobi 1908, 169 en 198) bood enig houvast. Voor zover is na te gaan stammen de amfoorstempels daar uit de periode 150-270 na Chr. De vondst uit Naaldwijk levert eindelijk een scherpere begrenzing: de late 2e-vroege 3e eeuw na Chr.

ROB, Amersfoort

J.H. van der Werff

Schiedam-Kethel: West Abtspolder (afb. 18) Het onderzoek van de Romeinse nederzetting aan de Polderweg door de leden van AWN, afdeling Nieuwe Maas, is ook dit jaar voortgezet (zie ook De Graad in: Hessing 1990, 344). Het uitprepareren, tekenen en bemonsteren van de goed geconserveerde houtconstructies van de opeenvolgende huizen en bijgebouwen neemt zeer veel tijd in beslag. De resultaten zijn echter de inspanningen zeker waard. Naar verwachting zal het onderzoek ook in 1991 nog niet kunnen worden afgerond.

Het onderzoek in 1990 spitste zich toe op het erf ten noorden van de drie, al eerder blootgelegde, over elkaar heengebouwde, behuizingen. Door inklinking van de ondergrond is dit deel van het erf in het grondwater uitstekend geconserveerd gebleven. Tijdens de bewoning is daar een 40 tot 60 cm dikke laag afval op terecht gekomen. Dit afval bestaat grotendeels uit lagen mest. Onderin lagen ook afgesneden twijgen en een paar bundeltjes rietpluimen. Het is verleidelijk om daarin overblijfselen te zien van het bouw materiaal voor één van de huizen. Ook twee lussen van wilgetenen, waarmee waarschijnlijk bundels takken voor transport naar de bouwplaats zijn samengebonden, werden teruggevonden.

Vanaf de ingang van het jongste huis liep een pad van vlechtwerk (een secundair gebruikt hek?) in noordelijke richting. Een cluster van paalsporen en indrukken van liggende balken aan het eind van het pad wijst op een bijgebouw, wellicht een spieker. Uitbreiding van de opgravingsput ter plekke om een volledig overzicht van alle grondsporen van deze opstal te verkrijgen, was helaas (nog) niet mogelijk.

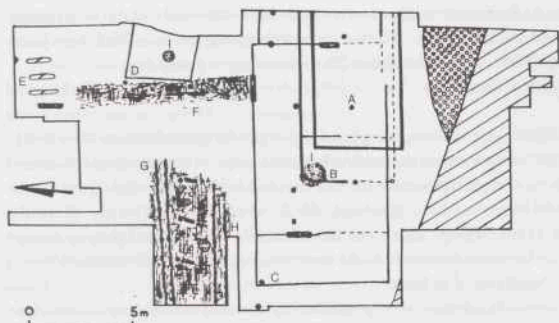
Eveneens aan de noordkant (afb. 18, G en H) stonden twee dubbele palenrijen met vlechtwerk. Tussen de palenrijen ligt een vloer van bundels takken en stonden drie zware staanders met aansluitend drie (speciaal ingekapte) liggers. De aard van deze constructie is nog onduidelijk.

Onder de mestlagen van het erf werd nog een vierde kleine behuizing met een hard aange troffen. De vloer (deels bedekt met evenwijdig aan de wanden liggende takken, deels met strooisel en twijgjes) ligt op de natuurlijke ondergrond. Tenslotte werd nog een greppel aangesneden die, net als het vierde huis, ook tot de aanvangsfase van de bewoning zal hebben behoord.

AWN, Nieuwe Maas

R. de Graad

Valkenburg In het voorjaar van 1990 zijn er voor het tweede achtereenvolgende jaar waarnemingen verricht bij de aanleg van nieuwe rioleringen in de dorpskern van Valkenburg. In goed overleg met de gemeente Valkenburg (F. van Limburg) en de aannemer (de fa. van

Afb. 18. Schiedam-Kethel: West-Abtspolder. Schematisch overzicht van het opgravingssterrein. (A-D) huizen, (E) spieker, (F) pad van vlechtwerk, (G) onbekend bouwwerk, (H) vloer, (I) haard, (punctering) kreek, (arcering) recente sloot.

der Werf uit Alphen aan de Rijn) konden sporen worden opgetekend en vondsten verzameld. Geconstateerd is dat vanaf de dorpsheuvel (de plaats van het Romeinse castellum) diverse greppels en krekken in westelijke richting lopen. Bij de kruising Broekweg-Kruisweg-Ringweg werden twee spitsgrachten aangesneden en onder de Mar. Poststraat loopt een met palen beschoeide kreek. Op grond van de vondstconcentraties is het aannemelijk dat direct ten zuidwesten van het castellum de civiele bewoning (vicus) aanvangt.

Tenslotte is ter hoogte van Marktveld 12 de fundering van een Laat-Middeleeuws stenen huis aangesneden.

Provincie Zuid-Holland

F.T. Kleinhuis

Voorburg: Arentsburgh In 1990 zijn op twee plaatsen waarnemingen gedaan van resten van de Romeinse stad Forum Hadriani. De eerste mogelijkheid deed zich voor bij de aanleg van een waterleiding van de Arentsburghlaan naar de kantine van het volkstuntencomplex oostelijk van deze laan. Helaas waren de profielen in het grootste deel van de 12 meter lange sleuf verstoord. In het ongestoorde gedeelte werd op slechts 45 cm onder het maaiveld een tufstenen fundering aangetroffen. De funderingsgreppel was ingegraven in een gelaagd zandpakket. De onderkant bestond uit schoon duinzand, daarop lag een lichtgrijs zandlaagje van 10 cm dikte en daarop weer een schoon zandlaagje van ca. 15 cm dikte. Dit lichtgrijze (cultuur)laagje was al eerder, tijdens het proefonderzoek in 1984-1985, zo'n 60 meter noordelijk van deze plaats, waargenomen. Ook daar was het door een schone zandlaag van het 2e- en 3e-eeuwse nederzettingspakket gescheiden. Het toen uit het laagje verzamelde handgevormde aardewerk dateert volgens R.M. van Heeringen (ROB) uit de Late IJzertijd of de Vroeg-Romeinse tijd. Bij de waarneming van dit jaar is geen materiaal verzameld. Het niveau lijkt in ieder geval geen zeer plaatselijk verschijnsel. Misschien is het gelijktijdig met de door Holwerda (1923, 24-5) opgegraven oudste bewoningssporen.

De tweede waarneming werd gedaan op enkele meters van het huis Hoekenburgh, op het terrein van het doveninstituut Effatha. In een andere waterleidingsleuf werd het onderste

deel van de fundering van de Romeinse stadsmuur aangetroffen. Dit deel van de (west)muur ligt ongeveer 25 meter verder dan het door Holwerda in 1911 vastgestelde zuidelijkste punt (zie Buijtdorp en Jung 1984). De muur is dus 25 meter langer geworden.

Archeologische Werkgroep Voorburg

J.K. Hagers

Voorne In 1990 vond de jaarlijkse delfschouw plaats in het poldergebied tussen Den Briel, Vierpolders en Heenvliet. Een systematische veldverkenning in het schouwgebied resulteerde wederom in een reeks nederzettingsterreinen: één uit de Midden-IJzertijd, twee uit de Late IJzertijd en vijf uit Midden- of Late IJzertijd, alle in of op (Holland)veen, elf uit de Romeinse Tijd, zowel op (Holland)veen als op een Duinkerke I-afzetting gelegen, en zes uit de Late Middeleeuwen uit de periode van voor de bedijkingen, op (post-Romeins?) veen, c.q. op Afzettingen van Duinkerke I gelegen.

De nieuw ontdekte inheems-Romeinse woonplaatsen vormen een verlenging van het oostelijke lintvormige bewoningsspatroon dat ontdekt werd in 1989. Het zet zich voort in noordoostelijke richting over het veenkussen bij Vierpolders tot aan de huidige Maasdijk, ten noorden waarvan bewoningssporen uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd ontbreken door erosie langs de Maasmonding in de Middeleeuwen.

BOOR, Rotterdam

H.W. van Klaveren en A.B. Döbken

Wassenaar: Wassenaarse Slag Nabij de gemeentegrens met Katwijk vond de heer G. Stegenhuis uit Delft tijdens een strandwandeling enkele grote brokken bewerkt tufsteen. Met de hulp van de gemeentepolitie van Wassenaar zijn deze geborgen. Sommige stenen zijn zeer verveerd en lijken lange tijd aan de zee­stroming blootgesteld te zijn geweest, andere zijn echter opmerkelijk genoeg in het geheel niet verveerd. Misschien is een van de zandplaten voor de kust van Katwijk gaan schuiven en is een gedeelte van de Brittenburg tijdelijk van zijn zanddek ontdaan. Een visser kan de stenen in zijn netten hebben gekregen en ze tijdens zijn vaart in zuidelijke richting weer overboord hebben gezet.

Middeleeuwen en later

Delft: tuin Oude Delft 91-95 Voorafgaand aan graafwerkzaamheden ten behoeve van nieuwbouw van een grote parkeergarage in de tuin van het International Institute for Hydraulic and Environmental Engineering (IHE), Oude Delft 91-95 en Westvest 7, werd een terrein van 13 x 23 m onderzocht dat grenst aan de Smitsteeg. Leden van de Oudheidkundige Werkgemeenschap Delft (owd) verleenden assistentie bij het graafwerk.

De Smitsteeg loopt tussen de Oude Delft en de Westvest en verleende in de Late Middeleeuwen toegang tot een brouwerij achter het pand Oude Delft 95. Doel van het onderzoek was de brouwerij op te graven die daar vanaf ca 1450 tot in het begin van de 18e eeuw moet hebben bestaan.

Er werd een 13,4 m lang gebouw aangetroffen dat minimaal 7,6 m breed was. Door recente verstoringen is niet duidelijk of dit gebouw met zijn voorgevel op de rooilijn van de Smitsteeg stond. De achtergevel van het pand lag op 13,6 m uit deze rooilijn en was als tuinmuur in beide richtingen verlengd. Het opgaande muurwerk was een steen breed en dateert uit het midden van de 15e eeuw. Een uitbraaksleuf in het noordoosten van het gebouw wijst erop dat zich een of meerdere vertrekken in het gebouw bevonden. Het vloerniveau in het pand

lag op ca 20 cm beneden NAP. Buiten dit pand werden sporen van latere – smallere – gebouwen langs de Smitsteeg aangetroffen.

In het centrum van het pand lag een rechthoekige put die (later?) met beer is gevuld. Langs de binnenzijde van de (verlengde) achtermuur werden zowel binnen als buiten het pand waterputten op een rij aangetroffen.

Deze waterputten zijn niet alle gelijktijdig in gebruik geweest. De oudste putten zijn tot ruim 2,5 m beneden NAP ingegraven en hebben een diameter van ca 3 m. Bij één put bedroeg de opening in de koepel 50 x 125 cm. Putten met een dergelijk grote diameter en opening wijzen op industrieel watergebruik. De produktiecapaciteit van een welwaterput wordt immers bepaald door de snelheid waarmee het water opwelt en het bodemoppervlak van de put. Klaarblijkelijk was deze capaciteit aan het einde van de 17e eeuw te gering. Er werd een 2,5 m diepe sleuf gegraven van de minstens 60 m westelijker gelegen stadgracht naar en door het pand aan de Smitsteeg. Enkele oudere funderingen en waterputten werden daarbij doorgraven. In deze sleuf werd met ijsselstenen een koker gemetseld, die werd afgedekt met eikenhouten planken. Deze koker had openingen in twee nieuw gegraven waterputten met een diameter van nog geen 120 cm. Omdat deze putten in rechtstreekse verbinding stonden met het water in de stadssingel, kon nu een onbepaalde hoeveelheid water worden geput. De mantel van een van de oude doorgraven waterputten werd zorgvuldig hersteld. Het dichtkitten van de naden van de koker met specie moest voorkomen dat het grachtwater zich in deze put zou mengen met het grondwater. Dit wijst erop dat rond 1700 twee kwaliteiten water in de brouwerij voor industriële doeleinden werden gebruikt.

Het onderzoek op het 70 x 55 m grote binnenterrein zal in 1991 worden voortgezet.

Gemeente Delft/ROB

E. J. Bult

Delft: Oude Delft 167 (afb. 19) Op verzoek van de Dienst Stadsontwikkeling van de gemeente Delft werd op kosten van de gemeente een onderzoek in de tuin van het Gemeenschapshuis van Delfland uitgevoerd. Hier werd in het voorjaar een 18 x 76 m grote bouwput ten behoeve van een parkeergarage gegraven, met een inrit van 5 x 7 m.

Gedurende drie weken werd met assistentie van leden van de Oudheidkundige Werkgezamenenschap Delft (owd) een opgraving uitgevoerd nabij de achtergevel van de bestaande bebouwing langs de Oude Delft. Na de opgraving werden damwanden geslagen en werden archeologische waarnemingen tijdens de ontgraving verricht. Hierdoor kon een inzicht worden verkregen in de verkaveling en het gebruik van de grond over een groot oppervlak.

Bij opgravingen in 1988 in de panden Oude Delft 161-165 zijn resten uit de Romeinse Tijd, een 12e-eeuwse huisterp en gebouwsporen uit de Late Middeleeuwen aangetroffen. De huidige opgraving wees uit dat sporen en vondsten jonger worden naarmate ze verder van de Oude Delft af voorkomen. De oudste sporen zijn met mest en huisafval gevulde kuilen en dateren uit het midden van de 12e eeuw. Er werden drie met mest dichtgegooide sloten aangetroffen die haaks op de Oude Delft zijn gegraven. Deze sloten zijn meer dan 2 m breed geweest. De afstand tussen de hartlijn van de sloten bedraagt 9,5 m. Op de percelen zijn aan het eind van de 13e eeuw en in de eerste helft van de 14e eeuw rechthoekige kuilen met wisselende afmetingen gegraven. In een van deze kuilen werd een incomplete dakruiter gevonden, waarop een ridder te paard is afgebeeld (afb. 19). De kuilen hebben dezelfde oriëntatie als de sloten of staan daar haaks op. Slechts enkele kuilen oversnijden de slootvulling.

In het midden van de dichtgegooide zuidelijke sloot werd in de late 14e of vroege 15e eeuw een muur gebouwd, die zijn functie als perceelscheiding tot enige jaren geleden heeft behou-

Afb. 19. Delft: Oude Delft 167. Middeleeuwse dakruiter. Foto rob.

den. Ten noorden van deze muur verrezen enkele stenen gebouwen, beerputten en een waterput. Deze bebouwing moet in de 16e eeuw zijn afgebroken. In de 17e eeuw stond er een noord-zuid gerichte muur op zo'n 15 m van de achtergevel van het pand Oude Delft 167, met afvoergoten voor regenwater vanaf deze muur naar waterputten ten westen daarvan. Waarschijnlijk was deze muur de achtergevel van een 17-eeuws gebouw waarvan verder geen sporen bij de opgraving zijn aangetroffen.

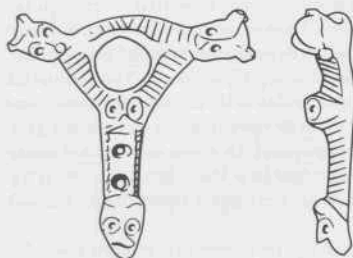
Ook in het noordwestelijke deel van de bouwput en in de inrit voor de parkeergarage zijn funderingen aangetroffen van gebouwen uit de 15e tot en met de 18e eeuw. Deze gebouwen behoorde tot de bebouwing langs de Phoenixstraat, waar in de Middeleeuwen de stadswal lag.

In de bouwput werden rechthoekige, met puin gevulde kuilen aangetroffen die in het einde van de 16e of het begin van de 17e eeuw zijn gegraven. Uit verschillende van deze kuilen kwamen menselijke skeletelementen en brokken natuursteen te voorschijn. Deze resten houden zeer waarschijnlijk verband met de afbraak van het klooster Hieronymusdal dat tot in de 16e eeuw ten zuiden van het onderzochte terrein lag.

Gemeente Delft/rob

E.J. Bult

Delft: Phoenixstraat 24 In aansluiting op het verwijderen van de funderingen van een pand aan de Phoenixstraat werd een terrein van ca 10×13 m met assistentie van leden van de Oudheidkundige Werkgemeenschap Delft (owd) onderzocht. Bij het onderzoek werd dezelfde diep gefundeerde muur uit de eerste helft van de 15e eeuw teruggevonden die bij eerdere opgravingen in 1985 onder het stadskantoor van de gemeente Delft was aangetroffen. De ligging van deze muur valt samen met de huidige rooilijn van de Phoenixstraat. In deze muur zijn de aanzetten van de wangen van een schouw gevonden die behoren bij een vierkant gebouw van 6,4×6,4 m. In de zuidwest hoek van dit gebouw werd een beerput met afval uit de laatste helft van de 16e eeuw en het begin van de 17e eeuw aangetroffen. Het gebouw

Afb. 20. Dordrecht. Karolingische(?) fibula met diermotieven. Schaal 1:2. Tek. ROB.

Afb. 21. Dordrecht: Dubbeldam. Opgraving van een kerkhof van vóór 1421. Foto ROB.

is in de late 16e eeuw naar het oosten toe uitgebreid. Op de grens van de opgravingsput met het stadskantoor is een zijmuur van 6,2 m lengte aangesneden die waarschijnlijk de zuidmuur is van een gebouw dat buiten het onderzochte terrein valt.

Gemeente Delft/ROB

E. J. Bult

Dordrecht (afb. 20) Ook dit jaar werd wederom een groot aantal Middeleeuwse vondsten uit de binnenstad ter determinatie en documentatie aangeboden. Met name het aantal loden (pelgrims)insignes blijft opvallend, maar daarnaast werden ook enkele bijzondere leeren aardewerkvondsten gemeld. Veel van de vondsten blijken afkomstig te zijn van lokaties die slechts gedeeltelijk (Drievriendenhof) of geheel niet door de ROB konden worden onderzocht. De meeste vondsten verdwijnen ongedocumenteerd in het circuit van de antiekhandel. Dankzij de inzet van enkele goedwillende amateurarcheologen kon een klein deel van deze vondsten worden opgespoord en geregistreerd, zodat enige informatie voor toekomstig wetenschappelijk onderzoek beschikbaar is. Een interessant voorbeeld hiervan is de bronzen mantelspeld die in een bouwput, in het centrum, op ± 8 m diepte gevonden zou zijn. Het betreft een zeldzaam driedelig type met dierornamenten. Het voorwerp dateert waarschijnlijk uit de 9e of 10e eeuw en is daarmee een van de oudste voorwerpen ooit in Dordrecht gevonden.

Dordrecht: Dubbeldam (afb. 21) De vondst door correspondent C. van der Esch van skeletten en een boomstamkist bij graafwerkzaamheden op het Mokveld te Dubbeldam deed vermoeden dat op deze plaats een Middeleeuws kerkhof ligt. Inmiddels was het voormalige sportterrein al opgesplitst in tientallen bouw kavels die aan particulieren waren verkocht. Na overleg met de gemeente Dordrecht en een aantal eigenaren is op een zestal van deze kavels onderzoek verricht. De opgravingen, die onder grote belangstelling van de plaatselijke bevolking plaatsvonden, werden financieel mogelijk gemaakt door de gemeente Dordrecht. Amateurs van de awn-afdeling Lek- en Merwestreek waren behulpzaam bij het veldwerk.

Onder niet altijd even gemakkelijke omstandigheden kon de omvang van het kerkhof worden vastgesteld. Op een voor de opgravers niet meer toegankelijke plaats heeft, waarschijnlijk op een terp of dijk, een kleine kapel gestaan. Het terp- of dijklichaam was opgeworpen

op een grondverbetering van gestapelde gekliefde boomstammen en werd in ieder geval aan één zijde bijeengehouden door een zware beschoeiing. Deze maatregelen hebben echter niet kunnen verhinderen dat de terp of dijk voor een deel in de venige ondergrond is weggezaakt. Alles wat op de terp of dijk heeft gestaan is bij de St. Elisabethsvloed van 1421 waarschijnlijk geheel verspoeld. Bouwresten werden alleen teruggevonden in de uitgespoelde gaten rond een aantal grote eiken palen van de beschoeiing en in de opvulling van de bovenste grafkisten, waarvan de deksels bij de vloed waren weggespoeld. Ook een deel van het terplijchaam zelf zal dus bij de vloed zijn weggespoeld waardoor deze kisten bloot kwamen te liggen. De zand- en kleilagen die direct na de vloed op het terrein zijn afgezet liggen dan ook direct op de bovenste kisten.

Ten zuiden van de vermoede lokatie van de kapel zijn de meeste begravingen gevonden (ca negentig). Ten noorden ervan ongeveer tien. Aan de zuidkant lagen de begravingen zeer dicht bij elkaar en soms in drie lagen boven elkaar. Het aantal boomstamkisten bleef uiteindelijk beperkt: drie uitgeholde eiken met volwassenen en vier essen stammen voor kinderen. De meeste skeletten lagen echter in planken kisten van elzehout. Opvallend was het ontbreken van de bodemplank bij de meeste kisten. Gewoonlijk bestond de bodem uit slechts een paar smalle dwarslatten.

Alle skeletten zijn fysisch-antropologisch onderzocht en bieden goede vergelijkingsmogelijkheden met het eerder onderzochte skeletmateriaal van de stedelijke populatie van het nabijgelegen Dordrecht.

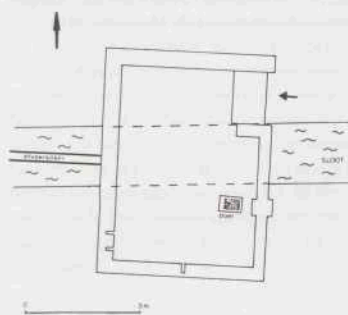
Hoef over de datering van het eind van het kerkhof geen onzekerheid te bestaan, die van de aanvang is geenszins zeker. De aanwezigheid van boomstamkisten zou op een relatief vroeg begin kunnen duiden, maar aardewerk ouder dan de 12e of 13e eeuw is bij de opgraving niet aangetroffen.

Tenslotte is er het probleem van de identificatie van de vindplaats. Bij de St. Elisabethsvloed van 1421 zijn vele dorpen in de golven verdwenen (zie ook Dordrecht: Sliedrechtse Biesbosch in deze Kroniek). Van de meeste van deze dorpen is de ligging slechts zeer globaal bekend. Uit het eerste archiefonderzoek blijkt dat de gevonden begraafplaats niet bij het middeleeuwse Dubbeldam kan hebben gehoord. Voorlopig lijkt het plaatsje Erkenrudekerke nog het meest in aanmerking te komen.

Dordrecht: Sliedrechtse Biesbosch (afb. 22) Enkele leden van de afdeling Lek- en Merwestreek hebben de afgelopen jaren een onderzoek ingesteld naar bewoningsresten in de polder Ruygten bezuiden den Peerenboom. Hieraan kwam in 1990 voorlopig een einde. De polder maakte voor de St. Elisabethsvloed van 1421 deel uit van de Grote- of Zuidhollandse Waard en behoorde tot het dorp Houweninghen. Door middel van luchtfoto's, boringen en oude kaarten werd een dijk over een lengte van enkele honderden meters opgespoord. De bewoning langs deze dijk dateert uit de 12e tot en met het eerste kwart van de 15e eeuw. In de 2e helft van de 16e eeuw werden de hoogste delen het land opnieuw in gebruik genomen. Rond 1600 werden tegen het restant van de oude dijk enkele vluchtheuvels opgeworpen, want het water had hier blijkbaar nog vrij spel.

Interessant was de vondst van een stenen fundering ongeveer 55 meter ten zuiden van de dijk. De eerste ontdekking ervan stamt al uit 1983 (van der Esch 1985). Toen werd gedacht dat het een kerk betrof. Inmiddels is echter duidelijk geworden dat het waarschijnlijk een vakwerkhuisje is geweest (van der Esch 1989). De fundering was afgedekt door een 1,5 m dikke kleilaag.

Afb. 22. Dordrecht: Sliedrechtse Biesbosch. Fundering van een huis in de polder Ruygten Biezuiden den Peerenboom. Tek. C. van der Esch.

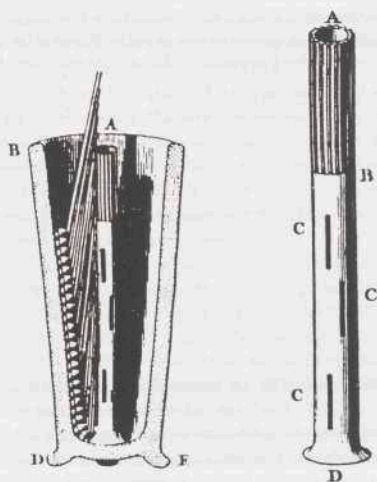
De afmetingen van het huisje zijn $5,84 \times 4,34$ m (afb. 22). De fundering is opgetrokken uit zachte roze baksteen van het formaat van ca $21,5 \times 10 \times 5$ cm. Merkwaardig is dat de noord- en westmuur twee steens dik is, terwijl de oost- en zuidmuur anderhalve steens dik zijn. Van binnen is breuksteen verwerkt. Om onduidelijke redenen is tegen de oostmuur een zware poer geplaatst. Van de houten opbouw zijn geen resten bewaard gebleven, wel waren in het metselwerk drie uitsparingen voor houtwerk aanwezig. De deuropening is breed (1,34 meter) en heeft een portaal met een vloer van moppen van het formaat ca $28,5 \times 7 \times 13,5$ cm. Het woon/werkvertrek had een plavuizen vloer. Het dak moet bedekt zijn geweest met stro of kort riet. Een derde steenformaat (ca $24 \times 11 \times 5,6$) is verwerkt in een afvoerkoker die uitkwam in een sloot of kreek. De grotere stenen lijken niet secundair gebruikt te zijn.

Alle vondsten (aardewerk, munten, delen van schoeisel) dateren uit de tweede helft van de 14e, maar vooral uit het eerste kwart van de 15e eeuw. Een exactere datering van de bouw van het huis werd uit een houten balk verkregen. Op basis van de jaarringen kon de kapdatum op ca 1404 gesteld worden (det. mw. E. Spoor, *rov*). Het huis zal dus slechts kort hebben bestaan voor het onbewoonbaar werd na de vloed. Onder botmateriaal bevonden zich behalve het slachtafval van de gewone grote huisdieren ook resten van de eend en de zwaan. Binnen het plantaardig materiaal konden de cultuurgewassen gierst, lijnzaad, mosterd, hennep, druif en pruim samen met wat verkoold graan worden geïdentificeerd. Ondanks de moeilijke omstandigheden werd belangrijke aanvullende informatie verzameld en vormt deze ontdekking een interessante bijdrage aan de schaarse bewoningsgegevens over de Grote Waard voor 1421. Langzamerhand wordt duidelijk dat op deze lokatie onder een dik pakket klei de overblijfselen kunnen liggen van het bij de St. Elisabethsvloed van 1421 verdrinken dorp Houweningen.

AWN, afdeling Lek- en Merwestreek

C. van der Esch

Goedereede In mei van dit jaar werd in het talud van de Kinderdijk een onderzoek ingesteld naar de fundamenten van de voormalige 'Waterpoort'. Deze poort is o.a. afgebeeld op het Gemeentewapen van Goedereede. Een deel hiervan, o.a. een torenfundament, werd inderdaad teruggevonden. De gevonden resten zijn inmiddels opgemetseld en weer bovengronds zichtbaar gemaakt.

Afb. 23. Gorinchem. Pijpenpot met trompet.
Gravure van Duhamel du Monceau, 1771.

Gorinchem (afb. 23) Tijdens de afbraak van een aantal huizen werd in het talud van de Bagijnenwal pijpenmakersafval gevonden. Dit afval was gebruikt als ophogingsmateriaal voor de stadswallen. Gorinchem was tijdens de 17e en 18e eeuw een belangrijk productiecentrum van tabakspijpen. De afgelopen 10 jaar zijn tijdens stadsvernieuwingswerkzaamheden grote hoeveelheden pijpenmakersafval tevoorschijn gekomen. Het materiaal bestaat voor het grootste deel uit misbakken pijpen en scherven van pijpenpotten (zie Bruijn & von Hout 1982 en Tymstra & van der Meulen 1988). De potten werden gebruikt om de nog te bakken pijpen te beschermen tegen het vuur, de rook of het glazuur van eventueel ander bakgoed in de oven. Het bijzondere van de vondst van dit jaar is dat er nu voor het eerst scherven zijn aangetroffen van de 'trompet'. Deze trompet is een cilindervormige buis, gemaakt van witbakkende pijpenklei en ongeveer een halve meter hoog, die in de pijpenpot werd gebruikt als standaard voor lange pijpen. Dat niet eerder trompetscherven zijn gevonden heeft te maken met het feit dat het overgrote deel van de vervaardigde pijpen, korte pijpen waren. De fragmenten van de gevonden trompet komen goed overeen met de gegevens van Duhamel du Monceau die in 1771 een uitgebreide technische verhandeling heeft geschreven over de pijpennijverheid (zie afb. 23). Dankzij het hielmerk 'de gekroonde 16' van de erbij gevonden pijpen zijn de trompetscherven te dateren in het laatste kwart van de 18e eeuw. Pijpenmaker Jan van Oudheusden zette dit merk vanaf 1777. Een uitgebreide publikatie over de Gorkumse pijpenmakers en hun producten zal in 1992 verschijnen bij de Pijpologische Kring Nederland.

P.C. von Hout

Gouda In het Houtmansplantsoen liggen de restanten van het kasteel Ter Goude dat in 1577 is afgebroken. Om meer inzicht te krijgen in de historische ontwikkeling van het gebied en te kunnen bijdragen aan de bescherming en de conservering van de bebouwingsresten in de toekomst, zijn onder supervisie van de ROK enkele onderzoeken uitgevoerd. Uit electromagnetische weerstandsmetingen bleek dat zich in het plantsoen op verschillende plaatsen funderingen bevinden, o.a. de resten van de stadsmuur. Het onderzoek leverde ook aanwijzingen op over de grens tussen het oorspronkelijke kasteelterrein en de oude loop van de Gouwe. Om dit nader te onderzoeken is in het plantsoen een kleine opgraving uitgevoerd. Hierbij kwamen beschoeiingen uit de 14e, 16e en 17e eeuw aan het licht. Ook heeft de opgraving enkele interessante vondsten opgeleverd, zoals gebeeldhouwde fragmenten van een natuurstenen schouw uit de 16e eeuw en houten gebruiksvoorwerpen uit de 14e en 15e eeuw.

Gouda

J.C. van Dam & C.J.W. Akkerman

Graafstroom: Wijngaarden T. Koorevaar zette zijn booronderzoek langs de voormalige Wijngaardse Achterdijk verder voort. Op verschillende plaatsen werden aanwijzingen voor bewoning gevonden. Wanneer de Middeleeuwse bewoning in dit gebied aanvangt is echter nog niet duidelijk.

's-Gravenhage: Spui/Amsterdamse Veerkade (afb. 24 en 25) Voorafgaande aan de bouw van het Theatrecentrum aan het Spui werden in de periode juli tot december gedurende 4 weken opgravingen verricht. Het onderzoek was geconcentreerd op de hoek Spui 213-215 en de Amsterdamse Veerkade, en op het achterterrein van Spui 209. Daarnaast werden waarnemingen gedaan bij ontgravingen langs de St. Jacobstraat en was er een kortstondige opgraving op de hoek van de St. Jacobstraat en de Kranestraat.

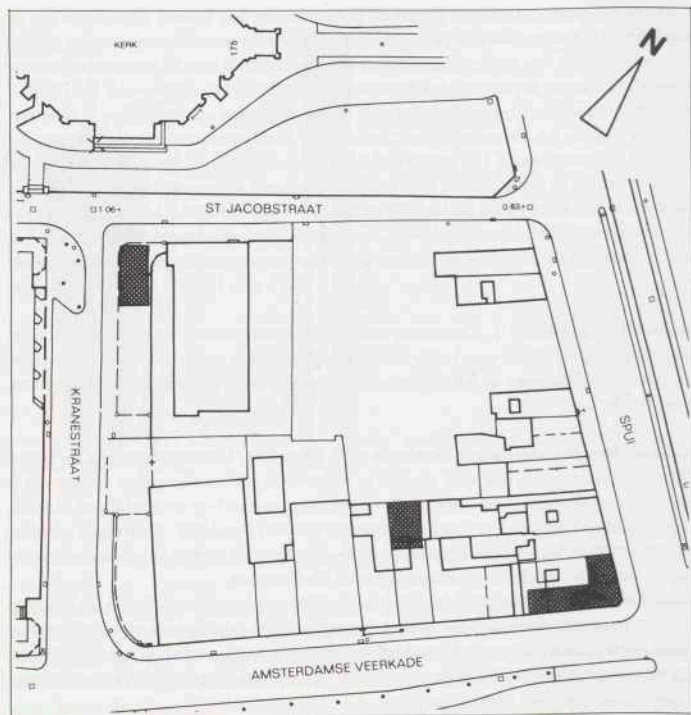
Uit historische bronnen is bekend dat het Spui in 1344 werd gegraven als een verbinding tussen de Vliet en het grachtenstelsel rond het Binnenhof. Het drassige veen ter weerszijden van het Spui werd opgehoogd en door middel van greppels ontwaterd. Uit de opgravingen blijkt een grote variatie in de dikte en samenstelling van de ophogingslagen. Naast veenbagger werd mest, zand, klei en afval gebruikt.

De eerste bebouwing vond plaats langs het water. Daarvoor moest eerst een parallel aan het Spui lopende greppel worden gedempt. Hetzelfde gebeurde ook aan de andere zijde van het Spui (Zie Hallewas 1989, 318).

Het oudst herkenbare woonniveau dateert uit de 15e eeuw en is op drie plaatsen aangetroffen. Het is een laagje klei met daarop een bakstenen vloer. De klei functioneerde als een isolerende laag tegen optrekkend vocht. De vloer bestaat uit een laag zachtgebakken roze stenen van variërend formaat (van 22 x 10 x 5 cm tot 25 x 12 x 5,5 cm). De buitenmuur was waarschijnlijk van hout. Hoewel de totale oppervlakte van de vloeren door de vele verstoringen niet was te bepalen werd wel duidelijk dat de huizen aan het Spui in deze tijd nog geen aaneengesloten rij vormden.

Pas in het begin van de 17e eeuw is de gevelrij gesloten en zijn de huizen helemaal in steen gebouwd.

Voor de aanleg van de Amsterdamse Veerkade werden in de jaren twintig van de 17e eeuw panden afgebroken. Spui 215 wordt dan hoekpand. Een bouwoffer(?), een koperen keteltje in een houten bakje, in een uitsparing van de fundering onder de voorgevel zal uit dezelfde tijd stammen. Het perceel van Spui 215 werd in deze tijd versmald en verkort om plaats te maken voor de huizen aan de Veerkade.

Afb. 24. 's-Gravenhage: Spui. Lokatie van de opgraving op het terrein van het Theatercentrum. Schaal 1:1000. Tek. J.T. de Jong.

Het achtererf van Spui 215 was al in de 15e eeuw (gedeeltelijk) bebouwd. Hiervan rest alleen een bakstenen vloer. Voor het ingraven van een met drie gestapelde tonnen beschoeide waterput werd deze doorbroken. In de 16e eeuw is de put afgedankt en opgevuld met afval. In dezelfde tijd wordt de bebouwing op het erf afgebroken en wordt het terrein opgehoogd voor de bouw van de huizen aan de Amsterdamse Veerkafe.

Na het begin van de 17e eeuw vinden er nog diverse verbouwingen plaats in de panden Spui 213-215. Door inklinking van het veen in de ondergrond moesten de vloeren bijvoorbeeld enkele malen worden vervangen. Op de hoek van de St. Jacobstraat en de Kranestraat werden op het onderste, dus oudste, opgravingsvlak grote kuilen met slachtafval van runderen aangetroffen. De oudste bebouwingsresten daarboven dateren uit de 17e eeuw.

Gemeente 's-Gravenhage, afdeling archeologie

M.M.A. van Veen

Afb. 25. 's-Gravenhage: Spui. Fundamenten van huisjes aan het Spui. Op de voorgrond een 15e-eeuws bakstenen vloertje. Foto: afdeling archeologie van de gemeente 's-Gravenhage.

Hazerswoude Een kleine opgraving in het dorpscentrum door leden van de AWN-afdeling Rijnstreek leverde voornamelijk 15e-eeuws materiaal op.

Koudekerk aan de Rijn Op het voormalige opgravingsterrein van kasteel Oud-Poelgeest werden enkele aanvullende waarnemingen gedaan. Behalve een 18e-eeuwse waterput, werd een afvalkuil ontdekt die 12e-eeuws aardewerk bevatte. Dit is het vroegste spoor op het kasteelterrein.

Leiden: Pottenbakkersgang Na de sloop van een pand op de hoek van de Pottenbakkersgang en de Minnebroedersgracht is onderzoek gedaan naar de resten van een pottenbakkerij. Uit historische bron was bekend dat op deze plaats tussen 1600 en 1635 een pottenbakker had gewoond. Op het terrein werd een kuil gevonden met scherven van misbakfels. Het zijn kommetjes, schotels en kookpotten van geglaazuurd rood aardewerk. Het materiaal was grotdendeels oversinterd. Op een groot aantal fragmenten van dakpannen was glazuur gedropen. Ook waren er stukken waaraan scherven van rood aardewerk zaten vastgebakken. Verder werden scherven van 'biscuit'aardewerk verzameld. De vorm van deze voorwerpen was echter niet geheel te reconstrueren.

Gemeente Leiden, Dienst Civiele Werken

H. Suurmond-van Leeuwen

Midden-Delfland 5: Maasland In deze gemeente zijn het afgelopen jaar een viertal nieuwe vindplaatsen ontdekt. Eén in de Kralingerpolder en drie in de Oude Campspolder. De sites zijn ontdekt door de amateurarcheologen K. F. van Dijk en D. A. Pons. In de Kralingerpolder is voornamelijk Romeins materiaal gevonden, maar de vondst van 10e of 11e-eeuwse kogelpotscherven is vooral interessant te noemen voor onze kennis van de vroegste ontginningen in dit deel van Midden-Delfland. De vondstconcentraties in de Oude Campspolder

leverden voornamelijk 12e en 13e-eeuws materiaal op. Enkele scherven uit de Romeinse tijd doen echter ook hier vermoeden dat er ook met oudere bewoning rekening dient te worden gehouden.

IPL, Leiden

P.W. van den Broeke

Naaldwijk: Kerkstraat Na de sloop van de Burgemeester Moddermanschool in het dorpscentrum van Naaldwijk was er gelegenheid tot het doen van oudheidkundig onderzoek. De lokatie ligt vlak buiten de Kerkring nabij de plaats waar in de Middeleeuwen het pastoorshuis heeft gestaan. In de jaren vijftig is door de streekhistoricus en archeoloog J. Emmens op een vergelijkbare plaats buiten de Kerkring een spitsgracht waargenomen. Onder andere op grond van deze waarneming veronderstelt C. Hoek dat op de plaats van de Hervormde Kerk in de Vroege Middeleeuwen een ringwalburcht heeft gelegen (Hoek 1972, 205). De Kerkstraat die in een mooie ronde boog om de kerk heenloopt kan later in de plaats van de ringwal zijn gekomen. De gracht lag daarbuiten, mogelijk ook op het terrein van de Moddermanschool. Met subsidie van de gemeente Naaldwijk werd eind mei door de studiegroep Oudheidkundig Bodemonderzoek van het Westlands Centrum voor Streekhistorie een proefsleuf gegraven van 5 meter breed en 45 meter lang haaks op de vermoede loop van de gracht. Helaas was het terrein ernstig verstoord door de recente (gesloopte) bebouwing. Direct achter de resten van het mogelijke pastoorshuis werd inderdaad een brede sloot of gracht aangesneden. Op het terrein werden verder een waterput, een beerput en enkele afvalkuilen aangetroffen. De beerput, die een rijk assortiment aan vondsten uit de 15e en 16e eeuw bevatte, heeft misschien bij het pastoorshuis gechoord.

De gracht moet zijn gedempt in de 16e eeuw om erboven een gebouw neer te kunnen zetten. In het profiel was te zien dat deze gracht was ingestoken in een oudere waterloop. De bedding daarvan was gedeeltelijk opgevuld met natuurlijk veen. Het was niet te zien of het een natuurlijke of kunstmatige waterloop is geweest. In de vulling werd kogelpotaardewerk uit de 9e tot 12e eeuw gevonden en Pingsdorfaardewerk uit de 12e eeuw. Uit de veenlaag kwam een scherf Romeinse terra sigillata van het type Drag.45. Deze was sterk door water afgesleten. Het oudste aardewerk uit de jongere gracht dateert uit de 13e eeuw.

Voorlopig lijkt nogmaals bevestigd dat aan de buitenkant van de Kerkheuvel een gracht of water gelopen heeft. De richting is ongeveer evenwijdig aan de Kerkstraat. De aanwezigheid van een vroeg-middeleeuwse ringwalburcht in Naaldwijk is iets waarschijnlijker geworden.

Bron: Archeologische Kroniek van het Westland 1990 (T. Immerzeel)

Rotterdam: Tracé Willemsspoortunnel 1 Bij graafwerk in de Hoogstraat, onder het spoorwegviaduct juist buiten de bouwput van de spoortunnel, werd in 1990 een gedeelte van de Zegwaardse Sluis ontdekt. Over een lengte van 10 m kon de oostelijke buitenkant van de overkluisde sluisgang worden onderzocht. Er kon niet worden vastgesteld of de deuren nog aanwezig zijn. Het metselwerk van de sluis bestaat uit rode baksteen met afmetingen van 21 × 10,5 × 5 cm/22 × 11 × 5 cm/23 × 11 × 4,5 cm en 23 × 12 × 6 cm. De Zegwaardse Sluis werd kort na 1386 gebouwd, vermoedelijk direct in steen. In 1461 werden de meer naar het westen gelegen Zevenhuizer Sluis en Bleiswijkse Sluis in verband met de bouw van de de nieuwe St. Laurenskerk buiten gebruik gesteld. Deze sluisen zijn genoemd naar de ambachten die verantwoordelijk waren voor het onderhoud van de sluisen. Gezamenlijk bouwde men een nieuwe sluis tegen de westzijde van de sluis van Zegwaard. Zo ontstond de Dubbele Sluis.

Afb. 26. Rotterdam: tracé Willemsspoortunnel 2. De restanten van één van de oudste houten huizen op de dam. Zichtbaar zijn de terpachtige ophogingen en de bakstenen van de vuurplaats. Foto BOOR.

Deze bleef in gebruik tot 1871, toen de Binnenrotte werd gedempt voor de bouw van het spoorwegviaduct. In de oorlogsjaren kon slechts de westelijke koker van de Dubbele Sluis worden vrijgelegd. Na opmeting werd deze grotendeels gesloopt.

BOOR, Rotterdam

A.J. Guiran

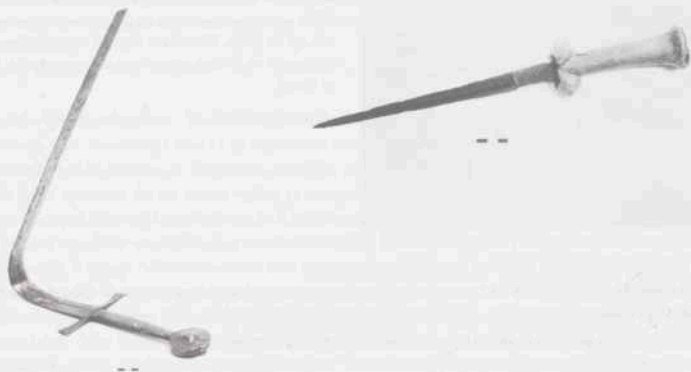
Rotterdam: Tracé Willemsspoortunnel 2 (afb. 26) Dankzij de welwillende medewerking van de aannemers kon in 1990 in verschillende opgravingscampagnes de bovenste 3 meter van het gedeelte van de dam in de Rotte (= Hoogstraat) dat in de bouwput lag worden onderzocht. Tussen allerlei andere werkzaamheden op het terrein door is uiteindelijk een vrijwel aaneensluitend gebied van 35 x 70 m opgegraven. De uitwerking van de vele gegevens is nog nauwelijks ter hand genomen. Vandaar dat er slechts een korte, voorlopige schets van de resultaten gegeven kan worden.

Zowel binnen- als buitendijks werden de resten gevonden van de eerste (houten) gebouwen op de dam. In totaal zijn uit de vele palenrijtjes ruwweg 13 plattegronden te reconstrueren met afmetingen van 8 tot 12 bij 4 meter. De gebouwen lagen met de kopse kanten aan de dam. Slechts in een enkel geval is iets van de constructiewijze van de wanden duidelijk geworden, in de vorm van verticale plankjes die tegen een horizontale grondbalk zijn vastgezet. In ongeveer de helft van de gebouwen is (een deel van) een vuurplaats aangetroffen, vervaardigd uit grote brokken baksteen. Tussen deze bakstenen kwamen regelmatig fragmenten van vuurbokken te voorschijn. De voorlopige datering van de oudste huizen is de tweede helft van de 13e eeuw. Deze lagen met enige tussenruimte op kleine verhoogde woonheuvels tegen de binnenzijde van de dam. Het lijkt erop dat pas in tweede instantie, na het verbreden van de dam, ook aan de buitendijkse kant is gebouwd. Vermoedelijk is al vroeg in de 14e eeuw aan beide zijden van de dam een gesloten gevelrij van houten huizen aanwezig.

De verstening van de huizen is maar ten dele te volgen, doordat men in de oorlogsjaren de kruin van de dijk enkele meters heeft verlaagd. Op enkele plaatsen is echter duidelijk geworden dat al spoedig in de 14e eeuw ook in steen is gebouwd. Opvallend is het ontstaan van de Moriaensteeg en de Lamsteeg, waarvoor twee tegenover elkaar liggende houten huizen zijn gesloopt, zodat een doorgang van de oudste haven – het Steiger – naar de parallel aan de Binnenrotte lopende Lombardstraat ontstond. Van de post-middeleeuwse bebouwing waren over het algemeen slechts de onderkanten van de (meestal leeggehaalde) beerputten aanwezig.

BOOR, Rotterdam

A.J. Guiran

Afb. 27. Rotterdam: tracé WillemsSpoortunnel 3. Een Laat-Middeleeuws (verbogen) zwaard en een nierdolk met houten heft van de bodem van de havenkolk. Foto BOOR.

Rotterdam: Tracé WillemsSpoortunnel 3 (afb. 27) Uit een vulling van een geul die tussen Metrostation Blaak en de Hoogstraat gedeeltelijk in de bouwput lag, konden voorwerpen van verschillende aard en ouderdom worden geborgen.

De geul is in de 12e eeuw ontstaan, waarbij mogelijk een oudere Rotteloop is geërodeerd. De bodem van de geul reikt tot een diepte van ca 10-12 m - NAP. Het vondstmateriaal gaat vanaf de 12e eeuw terug tot ver in de Prehistorie. Noemenswaardig zijn twee vuurstenen werktuigen uit het Neolithicum, een schrabber en een kling. De laatste, een geretoucheerde spitskling, is vermoedelijk vervaardigd uit Rijckholt-vuursteen. Typologisch behoort hij ofwel tot de Nederlandse variant van de Michelsberg Cultuur, ofwel tot de Hazendonk-3 groep, met een datering van ca 3700-3900 voor Chr. De diepste vondstlaag heeft tevens materiaal uit de Romeinse Tijd (aardewerk, fragmenten van dakpannen, munten en fibulae) en de Middeleeuwen opgeleverd. De oudste middeleeuwse vondsten dateren uit de 8e eeuw (aardewerk en een enkele munt). Na gedeeltelijke dichtslibbing tot ca 4-6 m - NAP heeft een gedeelte van de geul in de Late Middeleeuwen gediend als haven (de Kolk). Op de bodem van de Kolk lagen opvallend veel steekwapens (een zwaard en vooral nier- of klotendolken) uit de 14e-16e eeuw, en tevens veel goed bewaard gebleven scheeps- en timmergereedschap.

BOOR, Rotterdam

A.J. Guiran

Rotterdam: WillemsSpoortunnel(?) De heer Stam uit Voorhout meldde een aantal metaalvondsten die waarschijnlijk afkomstig zijn uit het tunneltracé van de WillemsSpoortunnel. Hieronder bevond zich een lang dolkmes met een lemme van 38 cm. Het handvat was van buxushout. Het wapen dateert waarschijnlijk uit de 15e of 16e eeuw.

Rijswijk: Huis te Blothinghe In het voorjaar voerde de Archeologische Werkgroep Rijswijk een kleine noodopgraving uit aan de Laan te Blothinghe. Aangetroffen werden enkele funderingen van huis te Blothinghe, ook wel genoemd Hodenpijl, waarvan de oudste vermelding teruggaat tot 1384. Het kasteel is in 1758 gesloopt. Bij onderzoek door prof. dr. J.G.N. Renaud in 1955 was een 14e-eeuws gebouw van 22x22 m met in de westhoek een zware toren herkend. Op grond van de dit jaar gevonden funderingen kan worden vermoed dat het complex aanzienlijk groter is geweest.

Archeologische Werkgroep Rijswijk

J.M. Koot

Rijswijk: Torenstraat In de zomer vond een tweede opgraving plaats aan de Torenstraat in het centrum van Rijswijk. De belangrijkste vondst was de fundering van een 15e-eeuws houten huis. Dit eenschepige huis was ongeveer 7,5 m breed en meer dan 10 m lang. De vooren zijgevel(s) bestonden uit een enkele rij zware palen. Kuilen en stortplaatsen onder het huis duiden erop dat deze plaats al sedert de 12e of 13e eeuw was bewoond. In de 17e eeuw is het erf opgesplitst in kleinere kavels. Een grote kuil bevatte zeer veel glassnijfval: oud vensterglas en fragmenten gebrandschilderd glas met familiewapens. Mogelijk stond in deze buurt het atelier van een 17e-eeuwse glazenier.

Archeologische Werkgroep Rijswijk

J.M. Koot

Schipluiden: Woudsepolder Door een communicatiestoornis tussen diverse instanties werd bij de omleiding van een gasleiding ten behoeve van de aanleg van Rijksweg 19 in de Woudse Polder een, als archeologisch monument te beschermen, Middeleeuws huisterp aangesneden. Pas na het diagonaal door de terp graven van de 6 m brede leidingsleuf werd de provinciaal archeoloog op de hoogte gesteld. Op dat moment viel er weinig anders meer te doen dan het profiel door de terp in kaart te brengen en zoveel mogelijk vondsten te verzamelen. In overleg met de Gasunie is dit met de hulp van plaatselijke amateurarcheologen zo goed mogelijk gedaan. In het midden van de terp was bij het graven van de leidingsleuf een diepe, 13e-eeuwse waterput aangesneden. Op de bodem van deze put lag onder andere een complete set maalstenen van tephriet. De terp zal zoveel mogelijk in zijn oorspronkelijke staat worden teruggebracht.

Spijkenisse: Maaswijk In het uitbreidingsplan 'Maaswijk' in de polder De Nieuwe Uitslag van Putten is een 2,5 tot 3 m brede weg, met aan weerszijden bermsloten, vastgesteld die mogelijk al in de 11e/12e eeuw functioneerde. De weg komt voor op een kaart uit 1560, die een reconstructie was van de loop van wegen en wateringen in het ambacht Putten vóór de definitieve overstroming in 1532 (Van der Gouw 1967, afb. 14). De weg lag in een veengebied (post-Romeins veen) met mogelijk op een aantal plaatsen een kleidekje.

BOOR, Rotterdam

P.S.G. Asmussen, J.M. Moree en M.C. van Trierum

Spijkenisse: Molenwatering (afb. 28) Met financiële steun van de gemeente Spijkenisse is in het uitbreidingsplan 'Molenwatering' een onderzoek ingesteld naar een oude verkaveling die bekend was van luchtfoto's en die altijd als middeleeuws is gedateerd. De nu geconstateerde stratigrafie geeft aan dat de verkaveling jonger is dan het aanwezige post-Romeinse veen en ouder is dan de Afzettingen van Duinkerke III: ná de 7e-8e eeuw en vóór het midden van de 12e eeuw (Van Trierum e.a. 1988, 38-39, 'Romeins veen'; Van Trierum 1986, 53 noot 24, 'Duinkerke III').

Afb. 28. Spijkenisse: Molenvatering. Het oudste verkavelingspatroon naar Herweijer 1986 en Van der Gouw 1967, foto 11.

Het onderzoek heeft ook nog een tweede, nog niet van luchtfoto's bekende verkaveling opgeleverd, die kan dateren uit de periode ná de 12e-eeuwse overstroming en vóór de bedijking van het gebied rond 1200 (De Baan 1986, 55).

BOOR, Rotterdam

P.S.G. Asmussen, J.M. Moree en M.C. van Trierum

Vlaardingen: Fonotheek De lokatie 'Fonotheek' is gelegen op de noordelijke flank van de kerkheuvel, op de hoek van de Hoogstraat en de Peperstraat. Omdat tussen sloop en nieuwbouw de nodige tijd beschikbaar bleek, kon gedurende enkele maanden door leden van de AWN, afdeling Helinium, intensief onderzoek worden verricht. Wel moest door de ligging van het terrein te midden van niet onderheide bebouwing worden volstaan met een relatief klein opgravingsvlak (10×10 meter), dat naar onderen toe trapsgewijs verder moest worden verkleind.

Dertig cm onder maaiveld tekende zich het eerste, 15e-eeuwse, vloerniveau al af. Daaronder werden nog vier steenbouwniveaus en een aantal houtbouwniveaus vrijgelegd. Alle oude bewoningsfasen hebben eenzelfde oriëntatie, in de richting van het midden van de kerkheuvel. Misschien komt daar pas in de 15e eeuw verandering in. De oudste steenbouw dateert uit de late 13e eeuw, de houtbouw gaat terug tot in de 9e of 10e eeuw. Op 4,50 m onder maaiveld werd het onderste niveau van de terphoging bereikt. Daaronder, op de natuurlijke oeverwal van de Vlaarding, werden een mestkuil en een aantal voorwerpen uit de late 7e of vroege 8e eeuw gevonden. Deze vondsten bevestigen nogmaals de, uit middeleeuwse bronnen al bekende, hoge ouderdom van Vlaardingen (zie ook Hallewas 1983, 284-286).

In de goed conserverende terpbodem zijn verschillende leren schoenen en schoenfragmenten gevonden. Hieronder bevonden zich een aantal nieuwe en vroege (10e-11e-eeuwse) modellen, die een interessante bijdrage aan de kennis van de Nederlandse schoen leveren.

Helinium

J.P. Ter Brugge

Vlaardingen: Waagat Deze lokatie bevindt zich net als de Fonotheek op de kerkheuvel (hoek Markt en Hoogstraat). In de bouwput van een nieuwe meubelzaak kon enig onderzoek worden verricht. De verticale stratigrafie was hier echter veel minder duidelijk dan bij de Fonotheek. De ondergrond bestond voornamelijk uit een metersdik pakket mest of een mengsel van mest en afval. Ook hier leek de bebouwing een radiale structuur te hebben. De oudste bewoning dateert hier echter van zeker na 1100. Mogelijk was de relatief lage ligging van het natuurlijk oppervlak de reden voor de late ingebruikname van dit terreingedeelte. De kerkheuvel lijkt haar grootste omvang dus zeker pas na 1000 te bereiken. Ook hier werd weer veel goed geconserveerd vondstmateriaal uit de 11e tot en met de 16e eeuw geborgen. Uit de late 18e eeuw dateert een beerput die mogelijk op het erf van de herberg 'De Visser' heeft gelegen. De inhoud van de beerput geeft een goed beeld van de inventaris van een dergelijke uitspanning.

Helinium

J.P. Ter Brugge

Voorburg: Schoolstraat Dit jaar werd het onderzoek van de Archeologische Werkgroep Voorburg afgesloten dat sinds 1987 met onderbrekingen op een groot binnenterrein aan de Schoolstraat is uitgevoerd. Bij dit onderzoek zijn veel gegevens verzameld over de ontginnings- en bewoningsgeschiedenis van het dorp Voorburg. De oudste vondsten dateren uit de 13e eeuw.

Voorschoten De bouw van een fabriekshal vormde een ernstige bedreiging voor de resten van het voormalige kasteeltje Roucoop ten zuiden van de dorpskern van Voorschoten. Dankzij de welwillende medewerking van de eigenaar en de bouwer konden leden van de awn-afdeling Rijnstreek een uitgebreide opgraving verrichten. Een groot deel van het kasteleiland, een deel van de gracht en de resten van de toegangsbrug werden ingemeten. De meeste overblijfselen dateren uit de 16e-18e eeuw, enkele uit een oudere fase. Ook werden enkele prehistorische vondsten gedaan. Het onderzoek wordt in 1991 voortgezet.

Wassenaar: Wassenaarse Slag In samenwerking met leden van de awn afdeling Den Haag heeft de werkgroep archeologie van de stichting Historisch Centrum Wassenaar een blootgespoeld wrak onderzocht op het strand tussen Wassenaar en Scheveningen. Het was tevoorschijn gekomen na de stormvloed van eind februari, begin maart van dit jaar en ligt vrij hoog op het strand nabij de eerste duinenrij. Alleen bij hoge vloed verdwijnt het in de branding. De houten resten zijn over een lengte van ca 19 m uitgegraven en ingemeten. De achtersteven was het meest intact. Het betreft een platbodem, gekarveeld, mogelijk een zee-tjalk. In situ zijn twee grote keien aangetroffen, die gediend moeten hebben als ballast. Het schip heeft mogelijk een lading zgn. ijsselsteentjes aan boord gehad, waarvan er een groot aantal zijn teruggevonden (steenformaat 16 x 7,5 x 3,5 cm). Aan de lizijde van het schip (de duinzijde) zijn achter de kielbalk, waar de zeestroming minder krachtig was, enkele vondsten gedaan: een fragment van een pan van roodbakkend geglaazuurd aardewerk, fragmenten van glazen wijnflessen, scherven van waterkruiken en twee musketkogels. De mus-

ketkogels kunnen afgevuurd zijn door militairen die op de Waalsdorpervlakte gelegerd waren. Het lijkt erop dat het wrak gebruikt is als schietobject. Hoewel op grond van de bouw van het schip en de gevonden voorwerpen moet worden aangenomen dat het niet veel eerder dan in de 19e eeuw kan zijn gestrand, heeft archiefonderzoek naar de identiteit van het wrak tot nu toe geen resultaten opgeleverd.

Bron: Jaarverslag van de werkgroep archeologie van de Stichting Historisch Centrum Wassenaar (A. Bakels)

Literatuur

- Abbink, A. A., 1989: Midden-Delfland, Foppenspolder. In: D. P. Hallewas, *Archeologische Kroniek van Holland over 1988*, II Zuid-Holland, *Holland* 21, 322-326.
- Abbink, A. A., 1990: Midden-Delfland, Aalkeetbuitenpolder. In W. A. M. Hessing, *Archeologische Kroniek van Holland over 1989*, II Zuid-Holland, *Holland* 22, 336-338.
- Bloemers, J. H. F. 1978: *Rijswijk (Z. H.)*, 'De Bult'. *Eine Siedlung der Cananefaten*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 8).
- Baan, J. de 1986: Onder de Putse ring, *Westerheem* 35, 55-61.
- Broeke, P. W. van den 1986: Zeezout: een schakel tussen West- en Zuid-Nederland in de IJzer-Tijd en de Romeinse Tijd, in: M. C. van Trierum en H. E. Henkes (red.), *Landschap en bewoning rond de mondingen van Rijn, Maas en Schelde*, Rotterdam (Rotterdam Papers 5), 91-114.
- Bruijn, A. & P. von Hout, 1982: Een pijpenpot uit Gorinchem, *Westerheem* 31, 104-12.
- Buitendorp, T. M. & W. J. Jung, 1984: Nieuw onderzoek naar Forum Hadriani, *Westerheem* 33-3, 116-124.
- Bult, E. J., 1983: Midden-Delfland, een archeologische kartering; inventarisatie, waardering en bewoningsgeschiedenis, *NAR* 2.
- Bult, E. J., 1986: Ontginning en bewoning ten noorden van de Maasmond en de landschappelijke veranderingen die daarbij optraden; in: M. C. van Trierum en H. E. Henkes (red.), *Rotterdam Papers V. A Contribution to Prehistoric, Roman and Medieval archaeology*, Rotterdam, 115-136.
- Bult, E. J./P. van der Hout/T. Immerzeel 1988: Een Romeins grafveldje aan de Tiendweg bij Naaldwijk, *Westerheem* 37, 118-25.
- Bult, E. J. en D. P. Hallewas, 1990: Archaeological evidence for the early-medieval settlement around the Meuse and Rhine deltas up to ca AD 1000; in: J. C. Besteman, J. M. Bos, H. A. Heidinga, *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H. H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht (Studies in praec- en protohistorie 4), 71-90.
- Bult, E. J., & P. W. van den Broeke, 1990: *Archeologische vindplaatsen op Geogenetische-Lithostratigrafische Grondslag*, Reconstructiecommissie Midden-Delfland (kaart).
- Esch, C. van der, 1985: Houweningen onder de loep, vondsten van een voormalig dorp in de polder Ruytgen bezuiden de Perenboom, *Westerheem* 34, 245-58.
- Esch, C. van der, 1989: De Sliedrechtse Biesbosch vijf jaar grondig bekeken, *Grondig Bekeken* 4-3, 8-16.
- Ginkel, E. J. van & J. R. Magendans, 1991: De Archeologie van Den Haag I: de Prehistorie, *VOM-reeks*, 1991- nr. 2.
- Gouw, J. L. van der 1967: *De Ring van Putten, onderzoeken over een hoogheemraadschap in het Deltagebied*, 's-Gravenhage (Zuidhollandse Studiën 13).

- Hallewas, D.P., 1981: Archeologische Kroniek van Holland over 1980, II Zuid-Holland, *Holland* 13.
- Hallewas, D.P., 1983: Archeologische Kroniek van Holland over 1982, II Zuid-Holland, *Holland* 15.
- Hallewas, D.P., 1986: Grensverleggend Onderzoek, *NAR* 3, 43-51.
- Hallewas, D.P., 1987: Archeologische Kroniek van Holland over 1986, II Zuid-Holland, *Holland* 19.
- Hallewas, D.P., 1989: Archeologische Kroniek van Holland over 1988, II Zuid-Holland, *Holland* 21.
- Heeringen, R.M. van, 1983: 's-Gravenhage in archeologisch perspectief; in: E.F.J. de Mulder (red.), De bodem van 's-Gravenhage, *Mededelingen Rijks Geologische Dienst* 37, 96-126.
- Heeringen, R.M. van 1987: The Iron Age in the western Netherlands II: site catalogue and pottery description map sheet I, *BROB* 37, 39-121.
- Heeringen, R.M. van, 1990: The Iron Age in the Western Netherlands V: Synthesis, *BROB* 40.
- Hessing, W.A.M., 1990: Archeologische Kroniek van Holland over 1989, II Zuid-Holland, *Holland* 22-6, 332-362.
- Hock, C., 1972: De ontwikkeling gedurende de 13e eeuw van het verdedigbare bakstenen huis in het Maasmondgebied, *Holland* 4, 201-239.
- Holwerda, J.H., 1923: *Arentsburgh, een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg*, Leiden.
- Jacobi, L. 1909: Das Kastell Zugmantel, *Der obergermanisch-raetische Limes des Römerreiches* 32, 1-215.
- Laubenheimer, F. 1985: *La production des amphores en Gaule Narbonnaise sous le Haut-Empire*, Paris (Annales littéraires de l'université de Besançon, 327).
- Polak, M., 1987: Alphen-De Schans en de Romeinse weg langs de Rijn, *Renus awn* afd. Rijnstreek nr. 2, 3-9.
- Trierum, M.C. van 1986: Putten: Landschap en bewoning van Prehistorie tot en met Middeleeuwen, *Westerheem* 35, 50-54.
- Trierum, M.C. van, A.B. Döbken en A.J. Guiran 1988: Archeologisch onderzoek in het Maasmondgebied 1976-1986, *Boorbalans* 1, 11-105.
- Tymstra, F. & J. van der Meulen, 1988: *De Kleipijp als Bodemvondst.*
- Verhart, L.B.M., 1988a: Mesolithic barbed points and other implements from Europoort, the Netherlands, *OMROL* 68, 145-194.
- Verhart, L.B.M., 1988b: Noordzee. In: D.P. Hallewas, Archeologische Kroniek van Holland over 1987, II Zuid-Holland, *Holland* 20, 312-313.

Archiefnieuws

1. Aanwinsten en gedrukte toegangen 1990

H.J.A.H.G. Metselaars

In deze rubriek wordt vooral gewezen op archieven, van belang voor lokaal en regionaal historisch onderzoek, die in 1990 in openbare archiefbewaarplaatsen zijn opgenomen. Daarnaast worden de archieven genoemd waarvan een gedrukte inventaris is verschenen. De auteur van een inventaris wordt vermeld om het zoeken ernaar in bibliotheekcatalogi te vergemakkelijken. Een archief wordt vermeld onder de gemeente of regio welke het betreft.

Deze rubriek verscheen eerder volgens deze opzet in *Holland*, 19e jaargang (1987), nr. 2 blz. 113-117, 20e jaargang (1988), nr. 3, blz. 151-157, en 22e jaargang (1990), nr. 6, blz. 363-369.

Holland, algemeen

In de inventarisreeks van de rijksarchieven in Holland verschenen als nrs. 53 en 54 enkele inventarissen van archieven van vroegere Hollandse bestuursinstellingen: inventarissen van de archieven van de Baljuw en Hoge Vierschaar van Rijnland 1574-1811, Baljuw en Hoge Vierschaar van Delfland, 1556-1811, Baljuw en Hoge Vierschaar van Schieland, 1586-1811, en Baljuw en Hoge Vierschaar van Zuid-Holland, 1574-1811, door G.F. van der Ree-Scholten en H. Spijkerman en de inventaris van het archief van de Gedeputeerden van Haarlem ter dagvaart van de Staten van Holland, 1603-1787, door W.E. Meiboom. De bemoenissen van deze gedeputeerden strekten zich niet alleen uit tot Haarlem, maar konden ook aangelegenheden van andere Hollandse plaatsen of streken betreffen. De bemoenissen en taken van de baljuwen en hoge vierscharen en de inhoud van hun archieven worden door de beide inventarisatoren verderop in deze rubriek uiteengezet.

Algemeen

In de serie CAS-inventarissen verscheen als nr. 78: Inventarissen van archieven van Rijksscholen in de provincie Noord-Holland ressorterend onder het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 1860-1986. Het betreft de Hogere Burgerscholen te Alkmaar, 1865-1968, Enkhuizen, 1921-1968, Hoorn, 1908-1968, Purmerend,

1921-1968, Schagen, 1957-1968, en Velsen, 1921-1966, en de pedagogische academies/kweekscholen te Alkmaar, 1925-1986, Haarlem, 1860-1983, Hilversum, 1923-1984, en Zaandam, 1924-1936. De archieven van al deze scholen werden overgebracht naar het rijksarchief in Haarlem.

Alkmaar

De Kamer van Koophandel droeg de Handelsregisterdossiers van vóór 1964 opgeheven bedrijven over aan het rijksarchief. Het gemeentearchief verwierf de archieven van de Alkmaarse Oratorium Vereniging, 1925-1985, van het St. Laurentius zangkoor, 1891-1978, en van de Handelschool en H.B.S.-A, 1909-1975. Voor het archief van de voormalige Rijks-H.B.S en Rijkweekschool/pedagogische academie zie: Noord-Holland, algemeen.

Amsterdam

Omvangrijke archieven van enige gemeentelijke diensten werden naar het gemeentearchief overgebracht: die van het Grondbedrijf, 1945-1990, en van de gemeentelijke dienst voor de sport, 1959-1990. Van particuliere zijde kwamen, behalve het archief van Grand Hotel Krasnapolsky, 1900-1980, onder andere archieven van een drietal r.k. parochies: die van de H. Magdalena, 1886-1981, de H. Joseph, 1952-1989, en St. Jan de Evangelist te Buitenveldert, 1963-1988. Er verscheen een inventaris van de archieven der Classis Amsterdam van de Nederlands Hervormde kerk, 1582-1951, door G. Verhoeven.

Bloemendaal

Als nr. 45 verscheen in de Inventarisreeks van de rijksarchieven in Holland de inventaris van de archieven van de r.k. parochie te Overveen, 1697-1974, door T.H. de Boer. Dit archief berust in het rijksarchief in Haarlem.

Broek in Waterland

Het streekarchief Waterland te Purmerend verwierf het archief van de afdeling Waterland, later afdeling Broek in Waterland en omstreken van de Hollandse Maatschappij van Landbouw, 1848-1989.

Drechterland

Het archief van de hervormde gemeente Westwoud-Binnenwijzend, 1647-1988, werd in bewaring gegeven aan het streekarchief in Hoorn.

Edam

Het streekarchief Waterland in Purmerend verwierf het archief van de gemengde zangvereniging 'Zang Edam', 1883-1985.

Enkhuizen

Het archief van de r.k. parochie van de H. Franciscus Xaverius, 1640-1945, werd in bewaring gegeven aan het streekarchief in Hoorn. Voor het archief van de voormalige Rijks-H.B.S. zie: Noord-Holland, algemeen.

's-Graveland

De archieven van de gemeentebesturen van Ankeveen, 1581-1966, Kortenhoef, 1592-1966, en 's-Graveland, 1812-1966, werden overgebracht naar het streekarchief in Hilversum. Daar werden ook de doop-, trouw- en begraafregisters, de notariële archieven van 's-Graveland, 1819-1883, en Kortenhoef, 1691-1746, de oud-rechterlijke en weeskamerarchieven van 's-Graveland, 1712-1811, Ankeveen, 1660-1811, en Kortenhoef, 1623-1810, de registers van eigendomsovergang van Ankeveen, 1820-1832, en de gaardersregisters van 's-Graveland, 1793-1794, door het rijksarchief in bewaring gegeven.

Haarlem

Het gemeentearchief verwierf de archieven van de hervormde gemeente te Spaarnadam en Spaarnwoude, 1708-1963, het Haarlemsch Studenten Gildt, 1946-1988, en de Stichting Katholieke Openbare Bibliotheek, 1920-1975. Voor het archief van de voormalige Rijkskweekschool/pedagogische akademie zie: Noord-Holland, algemeen.

Harenkarspel

Het archief van de voormalige gemeente Sint Maarten werden overgebracht naar het gemeentearchief van Alkmaar. Ook de doop-, trouw- en begraafregisters, de oud-rechterlijke en weeskamerarchieven en de registers van eigendomsover-

gang van Sint Maarten zijn daar door het rijksarchief in bewaring gegeven.

Hilversum

Voor het archief van de voormalige Rijkskweekschool/pedagogische akademie zie: Noord-Holland, algemeen.

Hoorn

Bij het streekarchief Westfriesche Gemeenten verscheen de Inventaris van de archieven van de staties en parochies van Hoorn, 1381- ca. 1980, het dekenaat West-Friesland, 15e-16e eeuw, en het dekenaat Hoorn, 1838-1966, door W.F.M. Briefjes. Voor het archief van de voormalige Rijks-H.B.S. zie: Noord-Holland, algemeen.

Laren

Het archief van het Burgerlijk Armbestuur en de Sociale Dienst, 1910-1950, werd overgebracht naar het streekarchief in Hilversum.

Purmerend

Het streekarchief Waterland verwierf het archief van de St. Liduina Stichting, 1909-1984. Voor het archief van de voormalige Rijks-H.B.S. zie: Noord-Holland, algemeen.

Schagen

Voor het archief van de voormalige Rijks-H.B.S. zie: Noord-Holland, algemeen.

Schoorl

De archieven van de hervormde gemeente, 1700-1950, werden overgebracht naar het gemeentearchief van Alkmaar.

Uitgeest

Het archief van de gemeente, 1573-1935, werd overgebracht naar het gemeentearchief van Velsen. Daar werden ook de doop-, trouw- en begraafregisters, de notariële archieven, 1589-1905, de oud-rechterlijke en weeskamerarchieven, 1580-1811, en de registers van eigendomsovergang, 1812-1832, door het rijksarchief in bewaring gegeven.

Velsen

Het archief van de voetbalvereniging V.S.V., 1912-1989, kwam in het gemeentearchief te berusten. Voor het archief van de voormalige Rijks-H.B.S. zie: Noord-Holland, algemeen.

Wervershoof

Het archief van de r.k. parochie van de H. Werenfridus werd in bewaring gegeven aan het streekarchief in Hoorn.

Zaanstad

De doop-, trouw- en begraafregisters van Assendelft, Koog aan de Zaan, Krommenie, Westzaan, Wormerveer, Zaandam en Zaandijk, de notariële archieven van Assendelft, 1654-1844, Koog aan de Zaan, 1655-1801, Krommenie, 1626-1904, Westzaan, 1655-1881, Wormerveer, 1670-1798, 1883-1901, Zaandam, 1633-1905, en Zaandijk, 1645-1905, de oud-rechterlijke en weeskamerarchieven van Assendelft, 1556-1811, Krommenie, 1588-1811, Oostzaandam, 1795-1811, en Westzaan, 1560-1811, de registers van eigendomsovergang van Koog aan de Zaan, Krommenie en Westzaan, 1812-1832, en de gaardersregisters van Assendelft, 1681-1805, Krommenie, 1702-1805, en Westzaan, 1728-1805, zijn door het rijksarchief in bewaring gegeven aan het gemeentearchief. Voor het archief van de voormalige Rijkswekschool te Zaandam zie: Noord-Holland, algemeen.

Zeevang

Bij het streekarchief Waterland te Purmerend verscheen de inventaris van het secretarie-archief van de gemeente Oosthuizen, 1936-1970, door E. Karregat.

Zuid-Holland

Barendrecht

Door het waterschap IJsselmonde werd een tweetal inventarissen door J.F. van Rooijen gepubliceerd: die van het archief van de Commissie van beheer van het centraal Waalpoldersgemaal, 1926-1953, en die van het archief van polder De Hooge Nesse, 1972-1973.

Bodegraven

Bij het streekarchivariaat Rijnstreek in Woerden verscheen de inventaris van het archief van de evangelisch-lutherse gemeente te Bodegraven, 1675-1984, van de lutherse jongerenorganisatie afdeling Bodegraven, 1939-1949, en van de Van der Laer-groep, 1955-1959, door A.L. Rootert. Het archief van de Stichting Drinkwaterleiding De Elf Gemeenten, 1930-1989, werd bij het streekarchivariaat ondergebracht.

Brielle

De oud-rechterlijke archieven van Brielle, 1440-1811, Vierpolders, 1584-1811 en Zwartewaal, 1658-1811 werden door het rijksarchief in bewaring gegeven aan het streekarchivariaat Voorne-Putten en Rozenburg in Brielle. Daar kwamen ook archivalia van de gereformeerde jeugdverenigingen in Brielle, 1893-1951, te berusten. Het archief van de hervormde kerk te Zwartewaal, 1600-1970, ging naar het gemeentearchief. Van een andere aanwinst van het gemeentearchief, het archief van de Bisschoppelijke Brielse Commissie, 1865-1983, verscheen een gedrukte inventaris door C.N.W.M. Gludemans en M.S. Zoetmeyer-Pronk. Als nr. 12 in de inventarisreeks van het streekarchivariaat Voorne-Putten en Rozenburg verscheen de inventaris van het archief van de polder De Vierpolders, 1811-1973.

Delft

Het gemeentearchief ontving de archieven van een tweetal kerken, de oud-katholieke, 15e eeuw-1980, en de doopsgezinde, 1907-1985, en van enige studentenorganisaties, namelijk de Alpenclub, 1856-1982, het Tooneel Gezelschap, 1958-1970, en de feestcommissie van het Delftsch Studenten Corps, 1983.

Dordrecht

Het gemeentearchief verwierf de archieven van de oud gereformeerde gemeente en classis, 1920-1989, de Vereniging Gezondheidskolonie Dordrecht, 1898-1983, en de N.V. Maatschappij tot exploitatie van de Oost-Merwede- en Smokerspolder, 1902-1962.

Gouda

De streekarchiefdienst Hollands Midden publiceerde een catalogus van de collectie oorlogsdocumentatie door R.A.M. ter Bogt.

's-Gravenhage

Als nummers 15 en 16 in de inventarisreeks van het gemeentearchief verschenen de inventaris van het archief van het stadsbestuur van 's-Gravenhage, 1816-1851, door R. Grootveld en R. Spork, en de inventaris van het familiearchief Arntzenius, 1689-1974, door F.C. Hartman. Aanwinsten van het gemeentearchief waren onder andere de archieven van de christelijke kweekschool Calvinistraat, 1886-1965, van de architecten Cornelis van der Sluys, 1906-1944, en J.J. Kroon, 1953-1988, en van de Hinderwet- en bouwtoezichtvereniging, 1924-1989. Het secretariaatsarchief van de Kamer van Koophandel, (1921) 1952-1979, ging naar het rijksarchief. Het archief van vóór 1921 bleef bij het gemeentearchief berusten.

Hellevoetsluis

Als nr. 11 van de inventarisreeks van het streekarchivariaat Voorne-Putten en Rozenburg te Brielle verscheen de inventaris van het archief van de polder Nieuwe Gote, 1811-1973, door L. Hordijk. Deze polder ligt grotendeels op het grondgebied van de gemeente Hellevoetsluis.

Leiden

In het gemeentearchief kwamen de archieven van een aantal sportverenigingen te berusten: de korfbalverenigingen Fluks, Oosterkwartier/Vicus Orientalis en Fides Pacta, 1911-1990, de Dames Turnkring Concordia, 1929-1990, en de Leidse Gymnastiekvereniging Excelsior, 1902-1970. Verder verwierf het gemeentearchief onder andere de archieven de Leidse groenteveiling, 1926-1987, van de fabriek van katoenen pitten voor petroleumbranders (fa. Van 't Hooft en Co.), 1890-1975, en van de r.k. parochie De Goede Herder (Meerburg), 1871-1984. Het gemeentearchief publiceerde een tweetal gedrukte toegangen: de inventaris van de archieven van de familie Tydemans 1646-1916, het Tydemans Fonds, 1863-1890, en de Woningbouwvereniging 'Limburg', 1914-1923, door T.A. Heslinga en P.U. van der Laa-

ken, en de inventaris van het archief van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis te Leiden, 1334-1979, door S.W.M.A. den Haan. Bij deze laatste inventaris horen uitvoerige nameindices.

Moerkapelle, zie: Zevenhuizen-Moerkapelle.**Nieuwerkerk aan de IJssel**

Het archief van de gereformeerde kerk, 1886-1984, werd in bewaring gegeven aan het streekarchief te Gouda.

Reeuwijk

Bij het streekarchivariaat Rijnstreek in Woerden verschenen de inventaris van het archief van de gemeente Hekendorp, 1582-1942, door S.R. Straub en de inventaris van het archief van de Progressieve Partij Driebruggen, 1973-1988, door W.R.C. Alkemade. Het archief van de Vereniging tot Stichting en Instandhouding van Scholen met de Bijbel te Waarder, 1880-1988, werd ondergebracht bij het streekarchivariaat in Woerden.

Rotterdam

Het gemeente-archief verwierf onder andere de archieven van de Stoomvaart Maatschappij Zeeland, van de Gemeentelijke Visafslag, van de gemeenteraadsfracties van het CDA en de PvdA, van de gereformeerde kerk van Rijsoord en van de Stichting Rotterdam 1990. Het secretariaatsarchief van de Kamer van Koophandel te Rotterdam, 1922-1959, ging naar het rijksarchief. Het archief van vóór 1922 bleef bij het gemeente-archief. Ook de memories van successie van de kantoren Rotterdam, 1818-1873, en Hillegersberg, 1818-1842, werden overgedragen aan het rijksarchief. Onder redactie van Bram van Mourik en anderen verscheen de Gids Tweede Wereldoorlog: verzamelingen in het Gemeentearchief Rotterdam.

Rijswijk

Het gemeentearchief verwierf de archieven van de ARP, afdeling Rijswijk, 1920-1970, en van de Hoofdenvergadering Openbare Scholen in Rijswijk, 1856-1976.

Schiedam

Het gemeentearchief verzorgde een herdruk van de inventaris van het oud-administratief archief van Schiedam uit 1908 door dr. K. Heeringa, met een supplement waarin alle wijzigingen sindsdien zijn verwerkt. Deze inventaris, waarnaar nog regelmatig vraag is, was sedert 35 jaar uitverkocht.

Vlaardingen

Het stadsarchief verwierf onder andere de dossiers van gesloopte panden, 1900-1980, van Gemeentewerken en het archief van de r.k. parochie H. Johannes de Doper, 1777-1981.

Voorburg

De archieven van de drinkwaterleiding De Vlietstreek, voorheen de Voorburgsche Waterleiding Maatschappij N.V., 1898-1989, kwamen bij de gemeente te berusten.

Voorne-Putten

Het streekarchivariaat Voorne-Putten en Rozenburg te Brielle verwierf de archieven van de afdelingen Voorne, 1881-1989, en Putten, 1878-1989, van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw.

Waddinxveen

Het archief van de gemeentewerken, 1952-1989, werd overgebracht naar het streekarchief in Gouda.

Westvoorne

Het streekarchivariaat Voorne-Putten en Rozenburg in Brielle verwierf notulenboeken van de hervormde kerkvoogdij en stukken betreffende de diaconie van Oostvoorne, 1660-1980, en tekeningen van J. van Westerhout aangaande de restauratie van de hervormde kerk van Rockanje, 1782-1783.

Zevenhuizen-Moerkapelle

In het streekarchief te Gouda kwamen te berusten de archieven van de dorps- en gemeentebesturen van Moerkapelle, 1589-1940, en Zevenhui-

zen, 1554-1929, van de schepenbank van Moerkapelle en de Wildevenen, 1599-1811, van de weeskamer van Moerkapelle, 1612-1797, en van de notarissen te Moerkapelle, 1738-1793; voorts de registers van eigendomsovergang, 1812-1832, de doop-, trouw- en begraafboeken en de gaardersregisters van Moerkapelle.mde kerk van Rockanje, 1782-1783.

2. De archieven van de baljuwen en hoge vierschaar in (het zuiden van) Holland, 1539-1811

Gineke van der Ree-Scholten en Henri Spijkerman

In de inventarisreeks van de Rijksarchieven in Holland verscheen eind vorig jaar bij het Rijksarchief in Zuid-Holland nummer 53. Mr. G. F. van der Ree-Scholten en drs. H. Spijkerman sloten met deze publikatie hun inventarisatiewerkzaamheden af van de archieven van baljuw en hoge vierschaar van Rijnland (1539) 1574-1811, baljuw en hoge vierschaar van Schieland 1586-1811 en baljuw en hoge vierschaar van Zuid-Holland 1574-1811 (1813). In het onderstaande zal duidelijk worden dat met de inventarisatie van deze belangwekkende archieven het archiefmateriaal voor vele te onderzoeksdoeleinden toegankelijk is gemaakt.

Hoewel van de archieven van de baljuwschappen pas materiaal uit de 16e eeuw bewaard is gebleven, moet men voor het ontstaan van deze instituten terug naar de 13e eeuw. De ontwikkeling van de landsheerlijkheden was omstreeks 1200 afgerond. Er bestond toen een graafschap Holland met een graaf die zijn gebied in leen hield van de Duitse koning. De kern van dit gezag werd gevormd door de van de koning verkregen (of in bezit genomen) rechten, waartoe het recht om de rechtspraak uit te oefenen, het recht op een financiële bijdrage en het recht op militaire bijstand van de onderdanen behoorden.

Wat de rechtspraak en de daaruit voortvloeiende bestuurlijke activiteiten betreft, deze taken werden aanvankelijk door de landsheren persoonlijk uitgeoefend samen met de welgeboren mannen of mansmannen die de vierscharen vormden. Al spoedig gingen de graven van Holland ertoe over, naar het voorbeeld van Vlaanderen en Brabant, districten in te stellen met aan het hoofd van ieder district een vertegenwoordiger van de graaf om namens hem rechtspraak en bestuur uit te

oefenen. Deze vertegenwoordigers werden baljuwen genoemd en de hun onderhorige districten baljuwschappen. De vier baljuwschappen zijn op die manier ontstaan in de loop van de 13e eeuw.

De belangrijkste taak die de baljuwen samen met de vierscharen uitoefenden was de rechtspraak. In strafzaken betekende dit de berechting van alle misdrijven waarop de doodstraf of een andere lichamelijke of onterende straf stond (hand afhakken, geseling, verbanning). Hierbij trad de baljuw op als aanklager; hij vroeg de welgeboren mannen een vonnis te geven en vervolgens zorgde de baljuw voor de tenuitvoerlegging van het vonnis. Deze bevoegdheid, ook wel hoge jurisdictie genoemd, kon worden uitgeoefend over alle dorpen en ambachten van het baljuwschap. De plaatselijke gerechten, schepenbanken of burengerechten waren niet bevoegd om dergelijke zaken te behandelen. De samenwerking tussen baljuw en hoge vierschaar blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de baljuw voor een groot aantal processuele handelingen de toestemming nodig had van de vierschaar, zoals iemand in hechtenis nemen, toelating tot verhoor, toelating tot 'scherper examen', toelating tot ontslag van een gevangene.

Naast deze zaken van hoge jurisdictie viel ook een aantal zwaardere overtredingen onder hun competentie: 'vegten en quetsen', beledigingen. De overtredingen werden in het algemeen boetstrafelijke zaken genoemd, omdat daarop een boete was gesteld. Deze zaken werden toendertijd als civiele zaken geprocedeerd. De beledigde partij, of de baljuw trad dus zelf op als partij. Deze gang van zaken is terug te vinden in de archiefvorming; niet alle, wat men tegenwoordig 'strafzaken' noemt staan op de criminele rol. Zij zijn voor een deel te vinden op de civiele rol.

Op het terrein van de civiele rechtspraak traden baljuwen en vierscharen vooral op als gerecht in hoger beroep van zowel burgerlijke zaken als van lichte overtredingen, die eerst op een lager niveau behandeld waren. Daarbij had men echter de keus: men kon rechtstreeks naar het Hof van Holland of men kon via de baljuw naar het Hof van Holland.¹

Naast de rechtspraak hadden baljuwen en hoge vierscharen ook bevoegdheden op het terrein van het bestuur, vroeger 'politie' genoemd. Dit hield dan vooral een controlerende bevoegdheid in, zoals het toezicht op de naleving van de grafelijke verordeningen en in het algemeen de handhaving van de openbare orde en veiligheid, en de regeling van het economisch leven. Op deze terreinen

konden zij bovendien regelend optreden door het maken van keuren.

Bij de inventarisatie is geordend vanuit de bemoeienissen van de archiefvormers. Onderscheid werd gemaakt tussen de organisatie en de taken, en bij deze laatste tussen rechtspraak en bestuur. Bij het onderdeel rechtspraak is uitgegaan van de volgorde van de procedure en daarbinnen van de chronologie. Daardoor kan voor ieder rechterlijk archief globaal hetzelfde schema gebruikt worden. Wel zijn er uiteraard onderling verschillen, omdat bepaalde stukken in het ene archief nu eenmaal wel bewaard zijn en in het andere niet, of omdat de organisatie van oudsher verschillen vertoonde. Zo werd in het baljuwschap Zuid-Holland een aparte rol van boetstrafelijke zaken bijgehouden. Deze is in het schema opgenomen onder de strafzaken. Bij Rijnland en Schieland stonden deze zaken op de civiele rol opgetekend, zodat ze daar onder de burgerlijke zaken te vinden zijn.

Aangezien de baljuwen een aantal taken zelfstandig uitoefenden, zonder de vierschaar, zijn de bijbehorende stukken als aparte archieven aangemerkt. Het meest volledig is dat te zien bij het baljuwschap Zuid-Holland, waar stukken bewaard zijn gebleven met betrekking tot de bevoegdheid van de baljuw in zaken van gemene landsmiddele, collaterale successie en rooms-katholieke godsdienstzaken.

Voor wat betreft de omvang van de archieven is Zuid-Holland van deze vier het meest compleet bewaard, het archief is twee keer zo groot als de archieven van Rijnland en Schieland.² Alhoewel er zoals gezegd ouder materiaal moet zijn geweest, beginnen de archieven in de 16e eeuw. Pas in het tweede kwart van de 15e eeuw werd het gebruikelijk schriftelijk te procederen; in eerste instantie bij de hogere instanties zoals het Hof van Holland. In de 16e eeuw drong dat langzamerhand ook door op de lagere niveaus en vanaf dat moment ontstonden de series die bij een schriftelijke procedure gebruikelijk zijn, zoals de rol, de registers van dingtalen, van vonnissen e.d. In de meest ideale vorm zou men moeten aantreffen: registers van getuigenverklaringen, (van verhoren, van bekentnissen), de rol, registers van dingtalen, processtukken, en registers van vonnissen. Dit is geen van de archieven het geval.

Al met al is het materiaal wel toereikend om bijvoorbeeld onderzoek te kunnen doen naar soorten delicten, straffen en strafmaat; naar verdachten,

hun woonplaats, sociale status; naar de wijze van procederen; naar aspecten van het sociale leven: waarderover procedeerde men, welke zaken, welke bedragen.

Belangrijk voor de economische geschiedenis zijn de niet in Zuid-Holland, maar wel in Rijnland en Schieland bewaard gebleven gegevens van het ijken der maten, zowel de natte als de droge. Deze maten werden gebruikt door bakkers, tappers en grutters: flessen, koppen, zoutmaten. Per dorp staat in de registers aangegeven wie daar uit welke hoofde welke maten heeft laten ijken. Aldus vindt men alle namen van bakkers in een dorp bij elkaar, alle herbergiers etc. Ook voor de gevordeerde genealoog is dit een leuke bron.

Terwijl de baljuwen veelvuldig in de literatuur worden behandeld, is er weinig informatie over de welgeboren mannen aanwezig. Met uitzondering van Rijnland, waar lijsten van welgeboren mannen voor de periode 1500-1655 te vinden zijn, in: S. van Leeuwen, *Costumen, keuren ende ordonnantiën van het baljuwschap ende lande van Rijnland* (Leiden, 1667) bestaan voor de andere baljuwschappen geen kant en klare lijsten van welgeboren mannen en schepenen. De archieven beiden hier uitkomst. Wat Rijnland betreft levert het archief op dit punt aanvullende gegevens voor de periode 1700-1794.⁴ Bij Schieland zijn voor een groot aantal jaren deze functionarissen terug te vinden in de in de archieven van dit baljuwschap opgenomen registers van notulen, te weten bij de aanvang van hun optreden (in de periode mei-augustus). In het archief van de baljuw en de hoge vierschaar van Zuid-Holland zijn voor de perioden 1722-1749 en 1784-1794 gegevens over nominatie en electie te vinden in de registers van resoluties van de vergaderingen van de hoge vierschaar van Zuid-Holland⁵, gespecificeerd naar vertegenwoordiging namens de stad Dordrecht of het platteland van Zuid-Holland. Ook treft men in dit archief informatie over hun benoeming en ontslag aan.⁶

De inventaris is voor f 28,50 (incl. portokosten) te bestellen bij de afdeling Comptabiliteit van het Algemeen Rijksarchief, Prins Willem-Alexanderhof 20, Postbus 90520, 2509 LM 's-Gravenhage o.v.v. nr. 364. Indien afgehaald aldaar kost deze inventaris f 23,-.

1 Alhoewel de rechterlijke organisatie heel overzichtelijk overkomt, leek zij feitelijk meer op een lappendeken. De competentie van de baljuwen strekte zich namelijk al-

leen uit over de ambachten (met lage jurisdictie). De steden, die alle hun eigen bevoegdheden bezaten, en de apart uitgegeven hoge heerlijkheden behoorden daar niet toe. Deze beschikten over hun eigen organisatie, criminele en civiele jurisdictie en gingen naar het Hof van Holland als beroepsinstantie in civiele zaken. Telkens wanneer een tot een baljuwschap behorend ambacht als hoge heerlijkheid werd uitgegeven, werd dit daarmee onttrokken aan de competentie van de baljuw. In Rijnland is die ontwikkeling heel sterk geweest. Daar is de omvang van het baljuwschap in de loop der eeuwen tot ongeveer de helft teruggebracht.

- 2 Dit houdt echter niet in dat het compleet is. Er zijn meer series dan in de andere archieven, maar deze gaan niet altijd even ver terug en de bewaard gebleven lossen stukken dateren veelal uit de Franse tijd. Van het baljuwschap Delfland zijn slechts zeven delen en twee losse stukken bewaard gebleven.
- 3 Schieland is wat dat betreft het minst bedeed met slechts een paar series: criminele en civiele rol en criminele vonnissen en dan nog op zijn vroegst beginnend aan het einde van de 17e eeuw. Rijnland heeft in criminele zaken geen rol, maar wel criminele vonnissen, die vanaf 1583 doorlopen tot 1811 en geëxtendeerd zijn, zodat wel een goed beeld over de zaken kan worden verkregen. In civiele zaken zijn van Rijnland geen vonnissen bewaard, maar wel de rol van 1566-1811, die bovendien vanaf 1727 tevens register van dingtalen is. Zuid-Holland tenslotte heeft als paradejaar de civiele rol met de vonnissen vanaf 1599-1811 en de criminele rol met de vonnissen vanaf 1723. Dit zijn echter weer geen geëxtendeerde vonnissen. Apart is er dan nog een 18e-eeuwse rol van boetstraffelijke zaken met de vonnissen, en een aan het einde van de 17e eeuw beginnend register van rekest en registers van verhoren. Alle drie de archieven hebben voor de 18e eeuw bovendien registers van notulen, die vaak als aanvulling gebruikt kunnen worden op de andere series en Rijnland ook nog registers van allerhande zaken; letterlijk, want daarin vind je brieven, rekest, akten van aanstelling, commissies enz.
- 4 Archieven van de baljuw en hoge vierschaar van Rijnland, inv. nrs. 26 en 27.
- 5 Archieven van de baljuw en hoge vierschaar van Zuid-Holland, inv. nrs. 1-3.
- 6 Ibidem, inv. nrs. 49-52.

Afb. 1. Rembrandt van Rijn (1606-1669), *De Vaandeldrager*, 1636. Doek, 125×105 cm. Particuliere collectie.

Tentoonstelling: *Rembrandt, de meester en zijn werkplaats*, Rijksmuseum Amsterdam.

4 december 1991 t/m 1 maart 1992; dagelijks van 10.00-20.00 uur; kaarten alleen in de voorverkoop verkrijgbaar (o.a. bij de VVV-besprekbureau's).

'De tentoonstelling van de perfecte duidelijkheid', zo omschreef directeur Van Os op een persconferentie de grote Rembrandt-tentoonstelling die vanaf 4 december in het Rijksmuseum te bezichtigen is. In deze tentoonstelling, waarin 49 schilderijen van Rembrandt te zien zullen zijn, wordt de bezoeker op de hoogte gebracht van de resultaten van het moderne onderzoek naar de schilder. Dit onderzoek is vooral door het in 1968 gestarte Rembrandt Research Project in een stroomversnelling geraakt. Door bestudering van nieuw bronnenmateriaal en door verfijnd stilistisch en natuurwetenschappelijk onderzoek is een ander beeld ontstaan van de artistieke ontwikkeling van Rembrandt, van zijn techniek, van zijn behandeling van thema's en van zijn invloed op leerlingen. De tentoonstelling, die eerder al in Berlijn te zien was en later nog naar Londen zal

verhuizen, beoogt naar aanleiding van de resultaten van dit kunsthistorisch onderzoek een nieuw representatief overzicht te geven van Rembrandts schilderkunst.

Eén van de meest in het oog springende en tegelijkertijd controversieelste activiteiten van het Rembrandt Research Project is zonder twijfel het vaststellen van de authenticiteit van de aan Rembrandt toegeschreven werken. Bij verschijning van ieder nieuw deel van het *Corpus of Rembrandt paintings* is het weer wereldnieuws hoeveel 'Rembrandts' ditmaal zijn afgeschreven. Terwijl in het begin van deze eeuw nog zo'n 750 schilderijen aan Rembrandt werden toegeschreven, is diens oeuvre inmiddels flink uitgedund. Voor de periode 1625-1641 heeft het Rembrandt Research Project slechts aan 146 schilderijen het predikaat 'van Rembrandt zelf' verleend. Het zal duidelijk zijn dat deze zuivering van Rembrandts oeuvre niet alleen grote gevolgen heeft voor ons beeld van de schilder, maar ook voor dat van zijn naaste omgeving. Op het tweede gedeelte van de tentoonstelling komen dan ook leerlingen als Gerrit Dou, Samuel van Hoogstraten, Govert Flinck en Ferdinand Bol aan bod. Hier zullen tevens enkele

schilderijen te zien zijn die vroeger als 'Rembrandts' werden beschouwd, maar die nu op naam zijn gezet van een leerling. Door deze schilderijen naast werken van leerlingen te hangen waarvan de authenticiteit altijd al heeft vastgedaan, wordt gepoogd de problematiek van af- en toeschrijving duidelijk te maken.

Tegelijkertijd met deze grote Rembrandtentoonstelling is in het Rijksprentenkabinet een representatief overzicht van Rembrandts tekeningen en etsen te zien (t/m 19 januari 1992).

Bij de tentoonstellingen verschijnt een volledig in kleur geïllustreerde catalogus in twee delen. Prijs per deel f 65,- (samen f 119,-). Het ligt in de bedoeling om in de volgende jaargang van *Holland* uitvoeriger in te gaan op deze catalogus.

Boekennieuws

Boeken in het kort

Holland, algemeen

Hans de Waardt, *Toverij en samenleving. Holland 1500-1800*. 's-Gravenhage, Stichting Hollandse Historische Reeks, deel 15, 1991, 351 blz.

Rond 1500 was de overgrote meerderheid van de Hollanders er nog vast van overtuigd dat toverij echt mogelijk was. Vanaf het begin van de 17e eeuw was hier, anders dan in Frankrijk en Duitsland, geen enkele rechtbank meer bereid iemand voor toverij te veroordelen. Dit proefschrift beschrijft hoe deze mentaliteitsverandering tot stand kwam. Oorzaken worden gezocht in de grote economische en culturele opbloei. Daarbij wordt aandacht besteed aan de verschillen in opvattingen tussen mannen en vrouwen, rijk en arm, geletterd en ongeletterd en tussen de leden van de afzonderlijke geloofsrichtingen.

Noord-Holland

Charles Jeurgens, *De Haarlemmermeer. Een studie in planning en beleid 1836-1858*. Amsterdam, NEHA-Series III, 16, 1991, 326 blz.

De droogmaking van 18.000 hectares Haarlemmermeer is wel eens het Deltaplans van de 19e eeuw genoemd. Dit proefschrift beschrijft hoe de plannen tot dit enorme project tot stand kwamen, hoe ze werden uitgevoerd en wat de gevolgen waren van de gekozen werkwijze. Daarbij komen niet alleen technische aspecten aan de orde, zoals het gebruik van stoommachines, maar ook sociale, bestuurlijke, waterhuishoudkundige en infrastructuurle.

Herman Lambooi, *Een eeuw schipperen. De omstreken kanalisatie van West-Friesland*. Schoorl, uitgeverij Piroola, 1991, 159 blz.

Ten in 1824 het Noordhollands Kanaal in gebruik was genomen merkten de marktplaatsen van West-Friesland pas goed hoe ze buiten de route lagen. In 1850 begon de discussie over een vaartverbetering van West-Friesland door de Omringdijk heen. Uiteindelijk kwam het in de jaren 1930 tot de uitvoering van een beperkt aantal kanaalplannen: de kanalen Stolpen-Schagen-Kolhorn en Kolhorn-Oudkarspel-Omval. Aan de hand van veel archiefmateriaal wordt in dit boek de strijd om de totstandkoming van de Westfriese kanalen beschreven.

Jan Pieter Woudt, Klaas Woudt (eindredactie), *Encyclopedie van de Zaanstreek*. Zaanstad, Stichting behoud Zaanse streekgeigen, in samenwerking met de Stichting uitgeverij Noord-Holland, 1991, 2 delen, 857 blz.

Sinds 1982 is aan deze enorme onderneming gewerkt. In deze rijk geïllustreerde encyclopedie is een zeer groot aantal gegevens over het leven in de Zaanstreek, in heden en verleden, bijeengebracht. Voor de totstandkoming ervan waren deelredacties samengesteld: economie, historie, kunst, maatschappelijke organisaties, overheidszorg en overheid en politiek.

De librije van Enkhuizen. Enkhuizen, Vereniging Oud Enkhuizen, 1991, 62 blz.

Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling in het Zuiderzeemuseum. Voorafgaande aan de beschrijvingen van de teontongestelde, voornamelijk 16e- en 17e-eeuwse, kostbare boeken die tot het bezit behoren van de Westerkerk in Enkhuizen, plaatst R.P. Zijp kanttekeningen bij de geschiedenis van deze librije.

Themanummer Uitgeest en de Zeevaart. Hutgheest jaargang 12, nr. 2. Uitgeest, Historische Vereniging Oud-Uitgeest, Kerkbuurt 3, 1911 CM, 1991, 54 blz.

In dit themanummer van Hutgheest wordt aandacht besteed aan de verbindingen die er vroeger tussen Uitgeest en de zee bestonden. In een aantal artikelen worden onderwerpen behandeld als vaarwegen, kartografie, navigatie, haringvisserij, koopvaart, (met namen van Uitgeester haringvissers en schippers), walvisvaart, scheepsbouwers en slachtoffers van kaperij.

Zuid-Holland

F.M. Verheijen, *400 Jaar predikantsplaats Kethel en Spaland; schetsen uit de geschiedenis*. Schiedam, Fonds Historische Publikaties, 1991. 56 blz.

Deze publikatie is een uitgave in samenwerking met het Gemeentearchief en met de hervormde Gemeente te Kethel en Spaland en geeft enkele grepen uit de kerkhistorie van deze plaatsen. Hierbij komen organisatie, predikanten, visitatie en armenzorg aan het bod; een mooi voorbeeld van de verscheidenheid aan bronnenmateriaal, die vaak in kerkarchieven aanwezig is.

W. Bos, Jzn. *Geschiedenis van Sliedrecht (750 jaar)*. Sliedrecht, Uitgeverij van den Dool, 1991, ge-

bonden, 192 blz.

De auteur, die al elf titels over de geschiedenis van Sliedrecht op zijn naam heeft staan, geeft in deze rijk geïllustreerde uitgave aan de hand van beschrijvingen van op zichzelf staande gebeurtenissen een overzicht van de Sliedrechtse geschiedenis. Het werk wordt besloten met lijsten van schouten, secretarissen, artsen, predikanten etc.

K. Boschma en A.A.G. Immerzeel, *De ridderlijke Duitse Orde in Maasland*. Maasland, Stichting Herdenking 750 jaar Duitse Orde in Maasland, 1991, 124 blz.

In dit werk wordt een duidelijk overzicht gegeven van de ontstaansgeschiedenis van de Orde en de Balije Utrecht. De band met Maasland begint met de schenking van het patronaatsrecht van de kerk aldaar door graaf Willem II in 1241, korte tijd later gevolgd door de belangrijke schenking door Dirk van Coudenhoven en zijn vrouw Hade-wid van een woning en land in de Oude Campspolder. De verplaatsing van de Commanderie naar het dorp van Maasland, de behuizing en het landbezit volgen uitgebreid in de volgende hoofdstukken.

Kaartboek van Maasland van Jan Potter 1570. Alphen aan den Rijn, Canaletto, 1991. Prijs f 179,50 in band en f 149,50 los.

Van het kaartboek van de Duitse Orde, berustend in het archief van de Orde op het Rijksarchief in Utrecht, is deze facsimile uitgave vervaardigd. Het kaartboek gaat vergezeld van een tekstboekje, waarin de persoon van Potter wordt behandeld, de kartografie, alsmede een transcriptie van de teksten in het kaartboek. De kaarten geven, behalve veel topografische namen, de namen van gebruikers en belenders en ook de oppervlaktematen van de percelen.

Historisch Jaarboek Westland 1991, deel 4. Genootschap Oud Westland/Westland Centrum voor Streekhistorie, Naaldwijk, 1991 112 blz. Te bestellen door overmaking van f 22,50 op bankrek. 34 36 41 445 t.n.v. historisch jaarboek Westland (1991).

Dit jaarboek bevat een verhaal over de in 1918 ten behoeve van de groenteconserving opgerichte en in 1920 gestrande coöperatie 'Coverin', een artikel over het vrachtverkeer naar Engeland in de 19e eeuw, de inhuldiging van prins Maurits als ambachtsheer van Monster in 1589 en een artikel over de pastoors van Naaldwijk en hun wonin-

gen. Het geheel wordt wederom afgesloten met een archeologische kroniek.

K. Brinkman, *De watermolens van Heerjansdam*. 75 blz. Te bestellen door overmaking van f 17,- op girorek 13 74 290 t.n.v. K. Brinkman, Heerjansdam.

De auteur, medeigenaar van een molen, geeft aan de hand van polderarchieven een overzicht van de molengeschiedenis van de Zwindrechtse Waard.

Op pad langs Rijnlandse Dorpskerken. Alphen aan den Rijn, Stichting Rijnlandse Historiën, 1991. Prijs ca f 30,-.

Na een hoofdstuk over 1500 jaar kerkhistorie wordt de geschiedenis van een 16-tal Rijnlandse kerken beschreven.

J. Swagerman, *Vertellingen rondom de oude Rijnmond*. Katwijk, Panta Rhei, 1991. 150 blz. Prijs f 24,90.

De door Swagerman verzamelde en door Aleid Swierenga bewerkte volksvertellingen spelen zich vrijwel alle af in de directe omgeving van Katwijk.

Recensies

Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200

R.E. Künzel, D.P. Blok, J.M. Verhoeff, *Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200*, Amsterdam 1988, tweede druk 1989 (Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut 8), te bestellen door overmaking van f 56,50 op Postbank rek. nr. 167415 t.n.v. P.J. Meertens-Instituut, o.v.v. '1 ex. Lexicon'.

Bij het P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde te Amsterdam werkte de mediëvist R.E. Künzel al geruime tijd aan het bijeenbrengen van het Nederlandse materiaal voor de nieuwe versie van Förstemann's *Altddeutsches Namenbuch*, toen in het begin van de jaren tachtig het internationale kader van het project weg viel omdat de Deutsche Forschungsgemeinschaft niet langer bereid was het coördinatiecentrum van de onderneming in Freiburg im Breisgau te financieren. Bij het Meertens-Instituut besloot men daarop over te schakelen op een zelfstandige uitgave, met daarin alleen het Nederlandse namenmateriaal. Voor deze uitga-

ve, het *Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200*, verzamelde Künzel het materiaal, verzorgde D.P. Blok de etymologische toelichtingen, en hielden beiden zich bezig met zaken als de historische kritiek, de datering van de bronnen en de lokaliseren van de plaatsnamen. In een later stadium nam J.M. Verhoeff de eindredactie van het werk op zich.

Het *Lexicon* is een naslagwerk dat, naast M. Gysseings *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, onmisbaar is voor een ieder die zich met de plaatsnaamkunde of met de middeleeuwse nederzettingsgeschiedenis van ons land bezig houdt. Tussen het woordenboek van Gysseiling en het *Lexicon* zijn er diverse verschillen. De inleiding op het *Lexicon* noemt er een aantal, bijvoorbeeld het anders lokaliseren van namen, en het feit dat diverse etymologieën opnieuw zijn doordacht. Een ander belangrijk verschil – niet expliciet in de inleiding vermeld – is dat Gysseiling, daar waar geen originelen voorhanden zijn, alleen gebruik heeft gemaakt van afschriften daterend van vóór 1200, terwijl de auteurs van het *Lexicon*, voor zover zij niet over originelen of oudere afschriften beschikken, zich ook op afschriften van ná 1200 baseren. Het resultaat is dat het *Lexicon* veel toponiemen bevat die bij Gysseiling ontbreken. Zo, om een paar voorbeelden te geven, de Zwijndrechtsewaard en de nederzetting Rotte, die voorkomen in oorkonden voor de Utrechtse St-Paulusabdij uit 1028 en 1050, waarvan de vroegste afschriften dateren uit respectievelijk de 16e en 14e eeuw. Zo ook zijn de toponiemen uit de zogenaamde Evangelieaantekeningen (ws. eind 11e eeuw) en het Gravenregister (ca 1125-1130) van de abdij van Egmond, van welke bronnen de vroegste afschriften niet ouder zijn dan ca 1420, wel in het *Lexicon*, maar niet in het werk van Gysseiling opgenomen.

De structuur van het werk is simpel en overzichtelijk. Elk artikel opent met de naam van het toponiemen in zijn moderne vorm, of wanneer de naam niet meer in gebruik is, volgens de schrijfwijze van de jongste bewijfsplaats. Daarna volgen informatie over de lokalisering, een opsomming van de attestaties met bronvermelding, een rubriekje commentaar, bijvoorbeeld met diplomatische kanttekeningen of de vermelding van identificaties door andere auteurs, en tenslotte, waar nodig, informatie omtrent de etymologie van de naam. Het *Lexicon* wordt ingeleid met een verantwoording en een gebruiksaanwijzing. Het werk

besluit met twee indices: één op alle varianten van de in het *Lexicon* opgenomen namen en daarnaast een index op tweede elementen (bijvoorbeeld -hem, -land, -kerke, -lo) en suffixen.

In de afgelopen paar jaar heb ik het *Lexicon* vaak geraadpleegd, en heb ik het leren kennen als een prachtig werk, dat een geest ademt van nauwkeurigheid en eruditie. Niettemin zijn er zaken waarbij men kanttekeningen kan plaatsen. Veelal gaat het om kleinigheden, maar zo hier en daar is er reden voor wat fundamentele kritiek.

Dat laatste betreft bijvoorbeeld de manier waarop de bekende goederenlijst van de kerk van Utrecht (885-948) wordt aangehaald. Van deze lijst, waarvan geen origineel is overgeleverd, bestaan twee afschriften van vóór 1200, die onafhankelijk van elkaar zijn ontstaan: één van eind 11e eeuw en één uit de late 12e eeuw. In hun inleiding (blz. 11) schrijven de auteurs dat zij, wanneer van een stuk het origineel ontbreekt, alle afschriften van vóór 1200 citeren. Van de Utrechtse goederenlijst verwerken zij echter alleen het 11e-eeuwse afschrift. Dat is jammer; de vele verschillen tussen de twee afschriften ten aanzien van de schrijfwijze van toponiemen, alsook de kennelijke mislezingen in de twee kopieën maken het wel zeker dat geen van beide afschriften de oorspronkelijke lijst vlekkeloos weergeeft. De twee afschriften hadden dan ook beter allebei kunnen worden opgenomen; temeer waar het gaat om een zo belangrijke bron voor onze kennis van toponiemen uit de vroege middeleeuwen in West-Nederland. Misschien zou men kunnen tegenwerpen dat in het *Lexicon* alleen naar edities wordt verwezen, en dat Gysseiling en A.C.F. Koch in hun uitgave van de goederenlijst in de *Diplomata Belgica* alleen het 11e-eeuwse afschrift afdrukken. Maar daar staat dan tegenover dat S. Muller Fz. in zijn uitgave van de lijst (1892) wel beide afschriften opneemt. Een tweede punt heeft betrekking op de mate waarin gebruik is gemaakt van het 'Sint-Adelbertsregister', het Liber Sancti Adalberti van de abdij van Egmond, dat in afschrift is overgeleverd in het cartularium van de abdij van rond 1420. In de inleiding zeggen de auteurs dat zij bij de datering van de Egmondse bronnen niet de uiteenzettingen van O. Oppermann in de *Fontes Egmundenses* (1933), maar die van P.A. Meilink (*De Egmondse geschiedbronnen*, 1939) hebben gevolgd. Dat is denk ik zeer terecht, maar het is dan onduidelijk waarom niet al het materiaal uit de capita III tot en met IX van

het Sint-Adelbertsregister in het *Lexicon* is opgenomen. Meilink maakt het immers zeer aannemelijk dat genoemde capita teruggaan op aantekeningen uit de periode 1130-1206, dat wil zeggen uit een periode die voor het overgrote deel voor 1200 valt. Toch vindt men in het *Lexicon* niet alle toponiemen uit deze hoofdstukken, maar alleen de namen die voorkomen in notities die binnen de betreffende periode nauwkeuriger zijn te dateren. Mogelijk speelt hier een rol dat de terminus ante quem iets voorbij 1200 ligt, al doet dat de vraag rijzen waarom dan wel een bron is verwerkt als het lijstje met goederen op Walcheren van de abdij van Echternach, opgesteld tussen 1181 en 1210. Hoe dit zij, naar mijn idee is men hier iets te voorzichtig geweest. Het gevolg is, dat naamsvermeldingen waarvan praktisch zeker is dat zij uit de 12e eeuw dateren, in het *Lexicon* ontbreken. Bijvoorbeeld de lijst van kerken van de abdij van Egmond (*Fontes Egmondenses*, blz. 75), of de vermelding (*Fontes*, blz. 82) van een aantal plaatsen waar dienstlieden van de abdij van Egmond wonen, onder andere *Pildrep* (niet ver van Delft), *Pulzabruch* (Polsbroek), *tuxta Lecca de Monte Hagan ...* (Bergambacht?) en *Gherstwelt* (Jaarsveld?).

Tenslotte iets over het lemma **Holland**. Een van de problemen in de geschiedenis van het graafschap Holland is nog altijd de vraag waarom en wanneer het Westfrie graafschap 'Holland' gaat heten. Waar komt deze naam vandaan, gaat hij misschien terug op de naam van een gebied binnen het graafschap, en verder: wanneer precies komt de naam Holland als naam voor het graafschap in gebruik? Om op deze vragen een antwoord te kunnen geven is het tenminste van belang te beschikken over een volledig overzicht van de oudste vermeldingen van de naam Holland. Het valt daarom te betreuren dat een van de vroegste teksten waarin Holland wordt genoemd in het *Lexicon* ontbreekt. Het gaat om de brief van abt Thiofried van de abdij van Echternach aan keizer Hendrik IV betreffende de aanspraken van zijn abdij op een aantal eigenkerken in *Hollant*. Deze brief dateert uit de eerste jaren van de 12e eeuw (ca 1101/1103), en is onder andere uitgegeven door A.C.F. Koch in het eerste deel van het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, in de kopnoot bij oorkonde nr 84. Weliswaar komt de naam Holland ongeveer in die zelfde tijd ook in een andere bron voor, namelijk in 1101, wanneer Graaf Floris II van *Hollant* als getuige optreedt in een oorkonde van bisschop Burchard van Utrecht,

maar de brief van abt Thiofried is van extra belang omdat daaruit blijkt dat in de eerste jaren van de 12e eeuw voor de abt van de ver weg gelegen abdij Echternach, en waarschijnlijk ook voor de geadresseerde, keizer Hendrik IV, 'Holland' een gebruikelijke naam is voor het oude Westfrie graafschap. Dit wijst er op dat de naam ca 1100 al geruime tijd in zwang is. En dan bovendien als naam voor het hele graafschap, want de Echternachse kerken waar het in de brief van Thiofried om gaat, vindt men van Petten in het noorden tot Vlaardingingen in het zuiden.²

Betekent de brief van Thiofried dat het graafschap ca 1100 al enige tijd Holland wordt genoemd, dan komt ook in een nieuw licht te staan het als getuige voorkomen van graaf Dirk V met als titel *comitem Hollandie* (graaf van Holland) in de onechte oorkonde op naam van bisschop Koenraad voor het kapittel van Sint Jan te Utrecht (1085). Van dit stuk, dat is vervaardigd in de late 12e of vroege 13e eeuw, is onzeker in hoeverre het teruggaat op een echte oorkonde uit 1085. In de discussie daarover is door O. Oppermann gesteld dat Dirk V in 1085 nog niet 'graaf van Holland' genoemd kan zijn. De brief van Thiofried geeft echter reden dit standpunt van Opperman terzijde te schuiven. Wel heeft men te rekenen met het feit dat hertog Godfried van Neder-Lotharingen in een oorkonde van ca 1070/76 de eigenkerken van de abdij Echternach – dezelfde waarover ook Thiofried schrijft – nog in *Fresia* lokaliseert. Concludeert men dan voorzichtig dat de jaren zeventig en tachtig van de 11e eeuw het meest in aanmerking komen als periode waarin de naam Holland als naam voor het graafschap ingeburgerd raakt, dan kan Dirk V in 1085 heel goed graaf van Holland zijn genoemd.

De toponiemen die voorkomen in de oorkonde van 1085 zijn in het *Lexicon* opgenomen, zie bijvoorbeeld de lemmata Abcoude, Franeker en Mijdrecht, maar de vermelding van Holland in de titelatuur van graaf Dirk V ontbreekt. Hebben de auteurs zich hier misschien door Oppermann laten leiden?

Voor het onderzoek naar het gebruik van de naam Holland in het eerste kwart van de 12e eeuw is niet onbelangrijk dat lieden met wie de bisschop van Hamburg ca 1113 een ontginningsovereenkomst sluit in de betreffende oorkonde *Hollandi*, Hollanders, worden genoemd, wonend *cis Renum*, ten noorden van de (Oude) Rijn. Ook deze vermelding ontbreekt in het *Lexicon*. Misschien heeft dit te maken met een mogelijk gehan-

teerde gedragslijn, te weten, dat men van toponiemen afgeleide groepsnamen over het algemeen niet in het werk opneemt. Naast de *Hollandi* van ca 1113 ontbreken namelijk ook de *Fladertingi*, Vlaardingers, uit de *Annales* van Berthold (1078), en de *Frisiones qui vocantur Destarbenzon*, Friezen die Teisterbanders worden genoemd, uit de *Annales Fuldenses* (885). Zekerheid hebben wij echter niet, want waarom worden de *Walchrenses* (1102/05) en de *Selandenses* (1199) dan wel genoemd?

Tot zover enkele kritische kanttekeningen, die overigens niet de bedoeling hebben misverstand te wekken ten aanzien van de hoge kwaliteit van het *Lexicon*. Voor mij is het een werk dat ik niet meer zou kunnen missen, en waarvan ik mij nauwelijks kan indenken dat ik het er een paar jaar geleden nog zonder moest stellen.

P.A. Henderikx

- 1 Zie in dit verband met name: D.P. Blok, 'Holland und Westfriesland', in: *Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster* 3 (1969) 347-361, alsmede: H. van der Linden, 'Esselickerwoude anders genaemt Heeren Jacobswoude', in: J.B. Berns e.a. (red.), *Foerstbündel, aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok* (Hilversum 1990) 225-247, met name 232-234, en mede als reactie op Van der Linden: D.P. Blok, 'Holland sinds Gosses. De vorming van het graafschap opnieuw bezien', in: *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw* (Hilversum 1991) 9-25, met name 14-16.
- 2 De brief van Thiofried speelt geen rol in de in noot 1 genoemde artikelen.

Inhoud van de 23e jaargang

Artikelen

- R. van Answaarden
Het dijkgraafschap van Medemblik in het geding.
Holland als rechtsstaat anno 1509 144-162
- Rob van Baarle
Een Koreaanse toerist in 1885.
Een beschouwing over enkele Hollandse steden door Yu Kil-chun 22-28
- Maarten Jan Bok en Gary Schwartz
Schilderen in opdracht in Holland in de 17e eeuw 183-195
- J.W.J. Burgers, P.G.M. Diebels, P. Knevel en J.C.M. Pennings
Woord vooraf 181-182
- Louis Peter Grijp
'Geluckigh die op den VAL-LET'.
Uit de beroepspraktijk van de luitspeler Nicolaes Vallet (ca. 1583-ca. 1643) 268-282
- H.L. Houtzager
Gelukkig geneesheer tot Delft.
Reinier de Graaf (1641-1673), 350 jaar geleden geboren 163-172
- Bram Kempers
Opdrachtgevers, verzamelaars en kopers.
Visies op kunst in Holland tijdens de Republiek 196-209
- J. Kok
'Ontijdige liefde'. De ontwikkeling in het vóórkomen van gedwongen huwelijken,
Noord-Holland 17e-20e eeuw 73-93
- F.A. van Lieburg
Het gereformeerde conventikelwezen in de classis Dordrecht in de 17e en 18e eeuw 2-21
- A.K. de Meijer o.s.a.
Augustijnen aan de Spaarne.
Nogmaals het graduale van 1493-1494 53-72
- Herman Noordegraaf
F.W.N. Hugenholtz als voorganger van de Protestantenbond in Schiedam 29-44
- A.P. Pruijssers, H.H. Vos en L. van der Valk
De geologische en landschappelijke ontwikkeling van het Breesaapduingebied 117-138